

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень — магістр

на тему: «Політика українізації та її згортання: приклад Музею
українських діячів науки та мистецтва у Києві»

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Прокопенко Марія Борисівна

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна,
PhD, кандидат історичних наук, професор

Рецензент: Коляструк Ольга Анатоліївна,
доктор історичних наук, професор

Магістерська робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ — 2024

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Прокопенко Марія Борисівна, студентка 2 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: m.prokopenko@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему «Політика українізації та її згортання: приклад Музею українських діячів науки та мистецтва у Києві» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, зокрема порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

АНОТАЦІЯ

магістерської роботи

Тема: «Політика українізації та її згортання: приклад Музею українських діячів науки та мистецтва у Києві»

Автор: студентка 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна, PhD, кандидат історичних наук, професор

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи: у нашому дослідженні розглянуто діяльність Музею українських діячів науки та мистецтва (Київ) у 1926—1934 роках на тлі впровадження і згортання українізації. Дослідження побудовано насамперед на джерельному матеріалі. Переважно йдеться про документи з Інституту рукопису Національної бібліотеки імені Володимира Вернадського (ІР НБУВ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців (ЦДАГОУ). Робота складається з трьох розділів, висновків і додатків. У першому розділі показано контекст, потрібний для розуміння діяльності Музею діячів в означений період: запровадження і згортання українізації, історія заснування музею та перебіг справи «СВУ». Другий розділ роботи присвячений періоду 1926—1929 років (до переїзду Музею діячів до Музейного містечка) та арешту консерваторки музею Євгенії Рудинської у справі «СВУ» після обшуків в установі. Це — час, коли музей почав активно розвиватися, і важливу роль у цьому відіграла Рудинська. Але справа «СВУ» стала сигналом щодо змін у ставленні влади до інтелігенції, що вплинуло на

роботу музею. Третій розділ охоплює 1930—1934 роки і розповідає про роботу Музею діячів на території Музейного містечка, його закриття та швидкий арешт Євгенії Рудинської зокрема за націоналістичну експозицію. У розділі унаочнено, що в цей час влада починає жорстко регламентувати музейні методології і наративи. Установа намагалася мімікрувати під ці вимоги, але її все одно закрили через «націоналістичний» зміст. У додатках наведені фотографії експозиції Музею діячів на початку 1930-х років.

Ключові слова: коренізація, музей, меморіалізація, інтелігенція.

ЗМІСТ

Умовні скорочення.....	2
Вступ.....	3
I. Заснування Музею українських діячів у контексті політики українізації	
1. Особливості провадження політики коренізації в Україні	13
2. Створення Музею українських діячів науки та мистецтва.....	18
3. Справа «СВУ» як прояв згортання українізації.....	24
II. Музей українських діячів на хвилі українізації (1926—1929 роки)	
1. Євгенія Рудинська: нотатки до біографії.....	31
2. Діяльність музею у 1926—1929 роках.....	35
3. Музей і справа проти Сергія Єфремова: арешт Євгенії Рудинської.....	48
III. Занепад Музею українських діячів (1930—1934 роки)	
1. Нові підходи в роботі музею.....	63
2. Критика музею та його закриття.....	81
3. Заслання Євгенії Рудинської.....	85
Висновки.....	96
Додатки.....	100
Список використаних джерел і літератури.....	107

Умовні скорочення

БУД — Братство української державності

ВІМ — Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка

ВУАН — Всеукраїнська академія наук

ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки імені
Володимира Вернадського

ОВК — окружний виконком

«СВУ» — «Спілка визволення України»

УАН — Українська академія наук

УНТ — Українське наукове товариство

ЦДАГОУ — Центральний державний архів громадських об'єднань та
україніки

ЦДАМЛМ України — Центральний державний архів-музей літератури і
мистецтва України

Вступ

Період українських радянських 1920-х — початку 1930-х років доволі вичерпно представлений як у наукових працях, так і в популярній культурі. Розквіт найрізноманітніших напрямків у мистецтві, амбітні експерименти митців, які ще вірили в «світле радянське майбутнє», незабаром змінили соцреалізм та жорстокі репресії: метафора «розстріляного Відродження» відома багатьом. Розвитку української культури в 1920-х роках сприяла політика українізації.

Говорячи про цей період, найчастіше згадують представників авангарду, шукачів нового, захоплених революцією в мистецтві, як-от Микола Хвильовий чи Михайло Бойчук. Це стосується і наукових досліджень, і проєктів, розрахованих на широкого глядача. Серед останніх можемо згадати хоча б документальний¹ і художній² фільми про будинок «Слово», проєкт «МУР»³, літературна серія «Наші 20-і»⁴.

Історія Музею українських діячів науки та мистецтва унаочнює, як виживала й розвивалася інституція, яка за початковим задумом мала сприяти національному усвідомленню українців. Музей розбудовувала стара інтелігенція, люди, далекі від модних мистецьких течій. Вони намагалися зберегти пам'ять про видатних українців, створюючи музей, концептуально далекий як від радянської оптики, так і від експериментів у культурі. Такі приклади нині маловивчені, тому це дослідження може розширити знання про культурний розвиток під час українізації.

---

¹ Будинок Слово/ "Slovo" House. Реж. Тарас Томенко. Fresh Production Group за підтримки Державного агентства України з питань кіно, 2017 рік. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VrAlxSL0aCU> (дата звернення 18.05.2024).

² Будинок «Слово»: Нескінчений роман. Fresh Production Group за підтримки Державного агентства України з питань кіно, 2021 рік.

³ МУР. URL: https://www.youtube.com/@myr_ukraine (дата звернення 18.05.2024).

⁴ «Наші 20-і». URL: <https://www.tempora.com.ua/en/books/?tags=3> (дата звернення 18.05.2024).

На прикладі Музею українських діячів науки та мистецтва у роботі можна простежити, як в умовах провадження політики коренізації українська інтелігенція намагалася вписувати в контекст радянської держави «непролетарських» митців і науковців, відомих просвітян. Окреслені способи адаптації інтелігенції до все жорсткіших централізаторських тенденцій у Радянському Союзі наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років, а саме — використання в музейній роботі наративів влади та засад марксистсько-ленінської методології тощо.

Оскільки з досліджуваним музеєм в різні періоди були пов'язані академік Сергій Єфремов, фотограф Михайло Тарновський, художник Микола Івасюк та інші непересічні постаті, робота може доповнити знання про представників української інтелігенції, які мешкали в Києві в означений період.

Мета кваліфікаційної роботи — проаналізувати вплив політики українізації та її згортання на культурно-просвітницькі ініціативи української інтелігенції на прикладі Музею українських діячів науки та мистецтва.

З такої мети випливають **завдання**:

- охарактеризувати можливості для розвитку, які діячі культури отримали завдяки українізації;
- проаналізувати і зіставити документи, які висвітлюють діяльність Музею українських діячів у 1926—1929 роках (під час його розквіту), а також матеріали справи проти Євгенії Рудинської в межах справи «СВУ»: як це було пов'язано з роботою музею та які зміни у взаєминах інтелігенції та влади унаочнило;
- проаналізувати і зіставити документи, які висвітлюють діяльність Музею українських діячів у 1930—1934 роках, від початку роботи в Музейному містечку і до його закриття, а також справу проти Євгенії Рудинської 1934 року: як на це вплинула робота музею, які зміни у культурній політиці СРСР вона відображає.

Об'єктом кваліфікаційної роботи є провадження політики коренізації в СРСР у 1920-х — на початку 1930-х років.

Предметом кваліфікаційної роботи є діяльність Музею українських діячів науки та мистецтва в період українізації.

Методологічна база ґрунтується на загальнонаукових принципах аналізу та синтезу. Для виконання поставлених завдань були використані елементи текстологічної критики (зіставлення джерел, аналіз виправлень у текстах), метод деконструкції (пошуки прихованих мотивацій і сенсів у документах), елементи просопографії (дослідження життя музейної спільноти Києва 1920—1930-х років), елементи біографічного жанру (нарис про Євгенію Рудинську), дослідження візуальних джерел (фотографії експозиції).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1926 по 1934 рік. Нижня хронологічна межа — це початок активної діяльності Музею українських діячів на тлі українізації, з приходом туди Євгенії Рудинської. Верхня хронологічна межа — це рік закриття музею.

Історіографія

Період українізації користується увагою дослідників, хоча ще бракує монографій, які б систематизували інформацію щодо певних важливих тем, як-от справа «СВУ». Роботи, пов'язані з цим періодом з'являлися з 1990-х років⁵, нині в Україні та за кордоном виходять сучасні в сенсі методології і підходів дослідження⁶.

Важливо розуміти й загальний контекст доби, коли впроваджували політику українізації. У другій половині 1920-х років, радянська влада активно формувала систему символів і пам'ятних дат, які мали її стверджувати.

---

⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. *Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти*. Київ: Інтел, 1995. 448 с. Це видання дає багато цінної інформації щодо цієї справи, але все-таки насамперед це — збірка документів з широким коментарем для контекстуалізації.

⁶ Напр.: Palko O. *Making Ukraine Soviet. Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin*. London: Bloomsbury Publishing, 2020. 280 p.

Дослідження Штефана Плаггенборга⁷ охоплює різні сфери діяльності, яку пов'язують з культурою, зокрема, музеї та екскурсійну роботу. Плаггенборг пише насамперед про Росію (загалом тривалий час для західних дослідників весь СРСР дорівнював Росії), але його спостереження дозволяють відстежити загальні підходи радянської влади, які наприкінці 1920-х років поширювали на всі республіки. Водночас, згадуються приклади, пов'язані з Україною⁸. Також, прослідковані на прикладі Москви й Ленінграда тенденції важливі тому, що вони цікавили й досліджуване українське музейне середовище 1920-х років. Плаггенборг не використовує чіткого визначення поняття культури, бо вважає його хитким, переплетеним з багатьма сферами та автономним водночас⁹. Для автора важливі поняття «штучних традицій» і дослідження культури через символи (ідеї Еріка Гобсбаума та Кліфорда Гірца)¹⁰.

Міркування Гобсбаума, а також Бенедикта Андерсона щодо націй як уявлених спільнот важливі й у дослідженні Сергія Єскельчика про політику пам'яті доби сталінізму¹¹. Вона концентрується на періоді від кінця 1930-х до початку 1950-х років, але також там висвітлені передумови важливих змін у культурних стратегіях¹², що охоплюють початок 1930-х років. Сергій Єскельчик чимало пише про те, як периферія інтерпретувала і втілювала політику центру. Автор відкидає ідею тотального «московського диктату» в українському культурному середовищі¹³. І хоча загалом з таким підходом важко не погодитися, в досліджуваній період культурні ініціативи, пов'язані

---

⁷ Плаггенборг С. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000. 415 с. Оригінал німецькою було видано 1996 року.

⁸ Напр.: Плаггенборг С. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000. С. 270—271.

⁹ Там само. С. 21.

¹⁰ Там само. С. 20.

¹¹ Єскельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: СП «Часопис “Критика”», 2007. 304 с.

¹² Там само. С. 35—44.

¹³ Там само. С. 22.

з нерадянськими символами й сенсами, ставали апріорі неприйнятними для влади, які б маневри задля адаптації не робили. Історія Музею діячів це проілюструє.

Важливу роль для розуміння процесів коренізації відіграла праця Тері Мартина 2001 року, за десять років перекладена українською мовою¹⁴. Зокрема, один із її розділів присвячено мовній українізації¹⁵. Хоча з тезами щодо послідовності й «щирості» радянського керівництва у запровадженні коренізації¹⁶ можна посперечатися, праця являє цінний аналіз того, як українізація (не)вплинула на пролетаріат і селянство.

Культурним пошукам в Україні «між національним і радянським» (так означимо українізацію) присвячена монографія Олени Палько¹⁷. Вона підкреслює, що увага до національного питання — те, що вирізняло українську інтелігенцію, порівняно з російською, у 1920-х роках, за наявності багатьох спільних моментів. Авторка досліджує різні стратегії українських діячів культури на прикладах Павла Тичини та Миколи Хвильового, змальовуючи середовище, яке впливало на життя цих осіб.

Олена Палько підкреслює важливість концепту внутрішнього транснаціоналізму, який застосувала і Мейгіл Фаулер¹⁸. Йдеться про вплив на національне зовнішніх чинників, про те, що відмінні за суттю процеси у різних частинах Радянського Союзу мали взаємозв'язки. Ці зв'язки між периферією та центром Мейгіл Фаулер ілюструє, порівнюючи долі митців, які творили на території України, і тих, хто переїхав з околиць СРСР (нерідко — з України) до Москви і став загальнорадянською зіркою (наприклад — Микола Куліш і

---

¹⁴ Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Київ: СП «Часопис “Критика”», 2013. 640 с.

¹⁵ Там само. С. 107—169.

¹⁶ Там само. С. 108.

¹⁷ Palko O. Making Ukraine Soviet. Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin. London: Bloomsbury Publishing, 2020. 280 p.

¹⁸ Fowler M. Beau Monde on Empire's Edge: State and Stage in Soviet Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 2017. 304 p.

Михаїл Булгаков¹⁹, Остап Вишня та Ілля Ільф²⁰). Така оптика важлива для дослідження українізації не як окремишнього явища, а як частини загальних процесів, які відбувалися в цей час у СРСР.

Праці, видані в Україні, дають широкий огляд фактографічного матеріалу, вводять у науковий обіг й критично аналізують джерела. Серед таких — колективна монографія, присвячена українізації, за редакцією Валерія Смолія²¹. Автори охопили чимало джерел, щоб окреслити хід українізації, дають уявлення про формування термінології щодо цієї політики, намагаються оцінити її результати. Важливо згадати й працю Лариси Якубової²², хоча вона менше стосується теми даної роботи. Дослідниця розкриває малодосліджену тему: як, паралельно з українізацією, втілювалися заходи, що декларувалися як спрямовані на розвиток інших національних спільнот в УСРР.

Науковці звертають увагу і на окремі аспекти впровадження українізації. Ольга Колястрок ще на початку 2000-х років дослідила пресу радянської України водночас і як об'єкт, і як суб'єкт українізації²³. Дисертація Оксани Клименко цікава тим, що детально фіксує, як у 1920—1930-і роки влада конструювала пам'ять про виробничі звершення²⁴. Наше дослідження демонструє, що виокремлені нею методики меморіалізації аналогічні до тих, які використовував Музей діячів.

---

¹⁹ Fowler M. *Beau Monde on Empire's Edge: State and Stage in Soviet Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press, 2017. P. 58—94.

²⁰ Там само. P. 95—126.

²¹ «Українізація» 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Смолій В. А.; Авт. кол.: Даниленко В. М. та ін. Київ: Інститут історії України, 2003. 392 с.

²² Якубова Л. *Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 339 с.

²³ Колястрок О. А. *Преса УСРР в контексті політики українізації (20—30-ті роки ХХ століття)*: Автореф. дис. УДК 070 (477) "1920/1930" к-та іст. наук: 07.00.01. Київ, 2003. 26 с.

²⁴ Клименко О. М. *Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х — 1930-х рр.* (на матеріалах УСРР) : дис. УДК 947.7:32.019.5"1921/1938"УСРР(043.5) канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2019. 250 с.

Оскільки частина нашого дослідження торкається теми справи «СВУ», використовувалися матеріали з праць, присвячених цьому питанню. Напевно, однією з наймасштабніших нині є робота Володимира Пристайка та Юрія Шаповала²⁵, які поєднали публікацію джерел із широким коментарем до теми. Багато невідомих раніше джерел залучив до своїх публікацій і Сергій Білокінь²⁶.

Розвиток музейної справи з усіма її викликами на прикладі найбільшого музею на українських теренах²⁷ унаочнює книжка Федора Андрошука²⁸. Вона охоплює діяльність музею протягом понад 100 років і представляє важливі матеріали щодо життя музейного середовища у 1920—1930-х роках. Деякі із сюжетів пов'язані з питаннями, піднятими в магістерському дослідженні, наприклад, коли йдеться про історію Данила Щербаківського. Також видання цікаве представленням погляду ззовні — нотатками шведського археолога Туре Арне про відвідини українських музеїв у 1920-х роках.

Зростає інтерес українських науковців до історії повсякдення, що також складає предмет даної роботи. Про актуальність цієї теми в контексті досліджень життя інтелігенції пише Ольга Коляструк²⁹, незвичні для українського поля музейні аспекти висвітлює Анна Яненко³⁰.

Публікації про Музей українських діячів науки та мистецтва нині переважно охоплюють загальні засади його діяльності: хто там працював, які

---

²⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. *Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти*. Київ: Інтел, 1995. 447 с.

²⁶ Білокінь С. *Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 385—442.

²⁷ Починав роботу як Музей старожитностей і мистецтв, у досліджуваний період був Всеукраїнським історичним музеєм імені Тараса Шевченка, нині його спадкоємцями є Національний музей історії України та Національний художній музей України.

²⁸ Андрошук Ф. *Музей і національний проєкт*. Київ: Національний музей історії України, 2024. 228 с.

²⁹ Коляструк О. А. *Повсякденне життя інтелігенції УСРР в 1920-ті роки як об'єкт історичного дослідження. Історична пам'ять*. 2012. Вип. 28. С. 160—165.

³⁰ Яненко А. С. *Інтриги й колотнеча довкола Всеукраїнського музейного городка: (не)приязний професійний світ Києва 1920-х — початку 1930-х рр. Сіверицина в історії України*. К.: Глухів, 2020. Вип. 13. С. 352—363.

виставки проводили тощо³¹. Стосовно директорки музею Євгенії Рудинської є біографічні нариси, які висвітлюють певні епізоди її біографії, наприклад, кримінальну справу 1934 року, яка завершилася засланням³².

Враховуючи інформацію з наявних праць, одна із задач магістерського дослідження — глибше дослідити відомі дослідникам джерела, звернути увагу на ще не описані аспекти, зіставити інформацію з різних джерел, щоб створити об'ємну картину життя київської інтелігенції під час зламу кінця 1920-х — початку 1930-х років.

Джерельна база дослідження

У нашому дослідженні використано матеріали трьох установ: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського (ІР НБУВ; Ф. Х), Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців (ЦДАГОУ; Ф. 263) і Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України; Ф. 1304, Ф. 1401). В ІР НБУВ, у фонді Х з документами ВУАН, зберігаються комплекти матеріалів про діяльність Музею діячів у різні роки. Переважно це листування установи³³ та чернетки офіційних листів від неї³⁴. Звіт Музею діячів за 1928—1932 роки³⁵ широко окреслює зміни у діяльності установи зі згортанням українізації та посиленням державного контролю. Ці документи часом вимагають глибшого дослідження контексту: не завжди зрозуміло, хто був адресатом, датування матеріалів тощо. З іншого боку, чернетки офіційних звернень унаочнюють

---

³¹ Напр.: Бонь О. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кін. 1920 — 1930-х рр. *Література та культура Полісся*. 2007. № 39. С. 149—158; Іващук Л. Документальні джерела Музею українських діячів науки та мистецтва при ВУАН (1918—1933) (загальний огляд). *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2009. Вип. 10. С. 195—210.

³² Бонь О. Євгенія Рудинська в українському музейництві кінця 1920 — першої половини 1930-х років. *Краєзнавство*. Київ, 2020. 1—4 (110—113). С. 162—169.

³³ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31171—31300.

³⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061.; ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31169.; ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31170.

³⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886.

пошук вдалих формулювань для діалогу з владою. Також опрацювання документів дозволило помітити неточності в датуванні справ³⁶. Загалом, на перший погляд, не дуже прикметні нюанси дозволяють розкрити важливі аспекти діяльності культурних установ в означений період, як стосовно побутових умов, так і щодо побудови експозиції.

Фотографії з колекції ЦДАМЛМ України³⁷, розміщені в додатках, допомагають уявити, як виглядала експозиція Музею діячів на піку його розвитку. Також використані матеріали цього архіву, які розкривають деталі життя Євгенії Рудинської: її автобіографія 1970-х років³⁸ та листування з мистецтвознавцем Віталієм Ханком³⁹.

Важлива частина дослідження — переслідування Євгенії Рудинської за різні «контрреволюційні» та «націоналістичні» прояви. Матеріали кримінальних справ проти музейниці зберігаються в ЦДАГОУ⁴⁰. Одна з них стосується процесу «СВУ», а саме — справи проти Сергія Єфремова. Інша, 1934 року, напряму була пов'язана з роботою Рудинської в Музеї діячів і завершилася її засланням на Північ. Для кращого розуміння контексту використані матеріали справи 1934 року проти Михайла Рудинського, брата Євгенії, аналогічно звинуваченого у націоналістичній діяльності⁴¹.

Крім того, використана низка опублікованих джерел. Вагому роль у цьому дослідженні відіграла інформація з щоденників Сергія Єфремова 1923—1929 років⁴². По-перше, це дозволило доповнити свідчення Євгенії Рудинської у справі, пов'язаній з діяльністю академіка. Також записи Єфремова розширюють загальну картину життя інтелігенції у другій половині

---

³⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31170. Заявлено як листування Музею діячів за 1931—1938 роки, тоді як насправді йдеться про 1928—1934 роки.

³⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17.

³⁸ ЦДАМЛМ України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 136.

³⁹ Там само. Спр. 87.

⁴⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824.; Там само. Спр. 26867.

⁴¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995.

⁴² Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. О. С. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. 834 с.

1920-х років. Крім цього, в магістерському дослідженні використано опубліковане листування Євгенії Рудинської та Сергія Єфремова⁴³.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою і завданнями. Дослідження складається з трьох розділів, висновків і додатків. У першому розділі змальовано контекст, важливий для розуміння діяльності Музею діячів у другій половині 1920-х — на початку 1930-х років: запровадження і згортання українізації, історія заснування музею та перебіг справи «СВУ». Другий розділ роботи присвячений періоду 1926—1929 років (до переїзду Музею діячів до Музейного містечка) та арешту Євгенії Рудинської у справі «СВУ» після обшуків у музеї. Третій розділ розповідає про роботу установи на території Музейного містечка, її закриття та швидкий арешт Рудинської зокрема за націоналістичну експозицію. У додатках наведені фотографії експозиції Музею діячів на початку 1930-х років.

Апробація дослідження: частина результатів дослідження була представлена на Міжнародній конференції молодих дослідників «Досліджуючи минуле. Методологічний інструментарій та джерела історика» (3—4 квітня 2024 року, Київ, НаУКМА) у межах доповіді «Культурна школа виживання: архівні матеріали щодо побуту Музею українських діячів науки та мистецтва кінця 1920-х — початку 1930-х років».

---

⁴³ Принь. О. Листи Михайла та Євгенії Рудинських до академіка Сергія Єфремова як джерело до історії української археології та музейництва. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. Вип. 21. С. 132—147.

I. Заснування Музею українських діячів у контексті політики українізації

1. Особливості провадження політики коренізації в Україні

Передумови для запровадження коренізації у радянській державі формувалися з початку 1920-х років. Утім, офіційний початок цієї політики пов'язаний із XII з'їздом РКП(б) 17—25 квітня 1923 року, на якому проголосили курс на ліквідацію нерівності між народами (на з'їзді це сформулювали як вирішення «національного питання»). Нині більшість дослідників погоджується, що політику коренізації було запроваджено насамперед задля зміцнення влади більшовиків⁴⁴. Про це прямо говорили на XII з'їзді, зокрема, Ніколай Бухарін визнавав важливість уваги до національного питання там, де у більшовиків немає достатнього «національного ядра»⁴⁵. Він переконував: «На Україні, наприклад, де склад партії російсько-єврейський, головна наша задача полягає в роботі серед українців»⁴⁶. Владне бачення коренізації передає формулювання, яким послуговувався Сталін: культура пролетарська/соціалістична за змістом, національна за формою⁴⁷.

Комуністичні ідеали треба було зробити доступними для різних верств і груп населення, які жили на території СРСР. Водночас, більшовицька влада хотіла спертися на місцеві еліти, які мали авторитет серед місцевого населення. Заохочення центру мало забезпечити їх лояльність. У резолюції XII з'їзду щодо національного питання йшлося про представництво усіх національних республік та областей у вищих органах радянської влади,

---

⁴⁴ З нових робіт, які розкривають передумови та перебіг українізації як частини коренізації див.: Palko O. *Making Ukraine Soviet. Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin*. London: Bloomsbury Publishing, 2020. 280 p.

⁴⁵ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1968. С. 612.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Напр.: Сталин И. О политических задачах университета народов Востока: Речь на собрании студентов КУТВ 18 мая 1925 г.

URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t7/university_eastern_peoples.htm (дата звернення: 12.05.2024); Сталин И. О национальном вопросе и национальной культуре. URL: <https://crecleco.seriot.ch/textes/Stalin31.html> (дата звернення: 12.05.2024).

залучення місцевих кадрів до органів влади національних республік та областей, забезпечення вжитку рідної мови в державних органах, які обслуговують національні спільноти⁴⁸. Окремо йшлося про розвиток марксистської та партійної літератури мовами національних спільнот, посилення партійно-виховної роботи серед молоді тощо⁴⁹.

На території УСРР коренізація насамперед набула форми українізації (хоча також існували, наприклад, євреїзація, татаризація, відбувалися хаотичні рухи задля розширення можливостей — але в потрібному владі контексті — й інших національних спільнот⁵⁰).

На думку дослідників, автором терміну «українізація» є Михайло Грушевський, який вжив його ще 1907 року, маючи на увазі запровадження в частині навчальних закладів української мови викладання⁵¹. Згодом термін розширив значення, його почали застосовувати щодо місцевого самоврядування, війська тощо. У другій половині 1910-х років українські діячі доволі часто вживали його у публіцистиці, за доби Української революції 1917—1921 років українізація проголошувалась частиною державної політики різних урядів⁵². Цим терміном і скористалася радянська влада задля популяризації своєї політики. Безумовно, українізація доби визвольних змагань і українізація 1920—1930-х років за своїми сенсами відрізнялися. *Українське радянське* мало витіснити *українське національне*.

Серед українських інтелектуалів були ті, хто сприйняв коренізацію з великим ентузіазмом, як можливість створювати нову прогресивну культуру. Найбільше це стосувалося молоді, яскравий приклад — письменник Микола Хвильовий. Показово, що його бачення України як радянської, але автономної,

---

⁴⁸ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1968. С. 696.

⁴⁹ Там само. С. 697.

⁵⁰ Більше про це див.: Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 339 с.

⁵¹ «Українізація» 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Смолій В. А.; Авт. кол.: Даниленко В. М. та ін. Київ: Інститут історії України, 2003. С. 15.

⁵² Там само. С. 15—18.

насамперед у культурному сенсі, не влаштовувало Москву. Крах ілюзій зрештою призвів до самогубства письменника 1933 року.

Деякі діячі (нерідко це були представники старших поколінь, залучені до українського націєтворчого руху за часів Російської імперії) навпаки сприймали українізацію зі скепсисом. Яскравий приклад — один із героїв цієї роботи академік Сергій Єфремов. 24 жовтня 1924 року він писав у щоденнику: «Українізація... От іще, oprіч “чистки” справжня злоба дня... Виданий був указ, щоб усі службовці вмiли по-українському, але як ніхто з росiян і “тоже — малороссов” того в серйоз не брав, то граматика і словники любенько собі спочивали під спудом. Аж тут почали іспити робити, і хто не складе — виганяти»⁵³. Вивчення української мови в межах нової політики влади Єфремов називав «буквоїдством», коли все зводять до вивчення «хитрощів граматикальних»⁵⁴.

Формально держава справді сприяла роботі інституцій, які мали знайомити суспільство з українською культурою. Інша справа, що майже одночасно з цим, в другій половині 1920-х років, змінювалося ставлення влади до закладів культури загалом, передовсім в рамках підготовки до святкування 10-річчя Жовтня. Влада формувала чіткий запит: як треба відобразити історію у музеях, яка саме культура потрібна, як це використовувати для впливу на суспільство. Відходили старі фахівці, які формувалися і здобували визнання до приходу більшовицької влади. Іноді це перетворювалося на драматичне протистояння «старих» і «нових», відомий приклад — самогубство Данила Щербаківського⁵⁵. А тому, практичне втілення політики зводилось не до творення сучасної української культури, а до «перекладу» радянських ідей

---

⁵³ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. О. С. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 155.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Щербаківський Данило Михайлович (1877—1927) — український історик, етнограф, археолог, музейний діяч, багато доклався до творення Музею старожитностей і мистецтв у Києві. Покінчив самогубством на тлі конфлікту із новим, пробільшовицьким керівництвом наступника цієї установи — Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка.

українською; і з другої половини 1920-х років, а особливо на початку 1930-х, простору для маневру фактично не залишилося. Тобто, практично йшлося про втілення «теорії боротьби двох культур», яку просував Дмитро Лебідь. На початку 1920-х рр. він був другим секретарем ЦК КП(б)У та одним із найпомітніших опонентів українізації. На думку Лебідя, українську мову можна було використовувати хіба що для політичної просвіти у «відсталому» селі, але з розрахунком на те, що і там згодом відбудеться перехід на російську, якою користується «прогресивне» місто⁵⁶.

Сама українізація безумовно була вимушеним кроком заради забезпечення підтримки на непевних територіях. Пам'ять про Українську революцію 1917—1921 років була дуже свіжою, а труднощі воєнного комунізму не додавали ентузіазму місцевому населенню. Загалом це можна порівняти з приборкуванням звіра: влада наче й робила кроки назустріч як українським комуністам, так і українській культурі загалом, але постійно стежила, щоб «звір» не вчинив шкоди. Вже 4 вересня 1926 року ОДПУ випустила таємний циркуляр «Про український сепаратизм», в якому Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) та Всеукраїнську академію наук (ВУАН) назвали найнебезпечнішими центрами українізації⁵⁷. Оскільки досліджуваний нами музей з 1921 року входив до структури ВУАН, перипетії навколо останньої будуть розглянуті в роботі детальніше.

Влада УСРР почала згортати українізацію, коли на всесоюзному рівні коренізація як така тільки розвивалася. Олена Палько звертає увагу на різні сенсові відтінки цих термінів. Якщо «коренізація» віддзеркалювала бачення центру, то «українізація» — її національне сприйняття. І якщо коренізація означала сприяння національним мовам і культурам, то «досягнення цілей

---

⁵⁶ Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Київ: СП «Часопис “Критика”», 2013. С. 111—112.

⁵⁷ Shkandrij Myroslav and Bertelsen Olga. The Soviet Regime's National Operations in Ukraine, 1929—1934. *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*. 2013. Vol. 55, no. 3—4. P. 423.

українізації значною мірою залежало від економічної та політичної децентралізації»⁵⁸. Таке розуміння цих політик може пояснити суперечливість у їх впровадженні.

1928 року на всесоюзному рівні було запроваджено курс на індустріалізацію та колективізацію. Остання викликала спротив серед українських селян, влада почала непокоїтися через можливість національної революції. Недовіра до тих, хто міг до неї спонукати, значно посилилася. Тому українська інтелігенція опинилася в зоні ризику, причому як ті, хто справді був би радий зміні влади, так і щирі місцеві комуністи. У 1929—1934 роках відбулося чотири масштабних процеси, пов'язані із переслідуваннями діячів культури, науки, УАПЦ⁵⁹. Першим із них стала справа «Спілки визволення України», деякі деталі якої будуть представлені у наступному розділі. Інші три — справа «Українського національного центру», «Української військової організації» та ОУН.

На початку 1930-х років щодо українських культурних діячів все частіше лунали закиди у «нацдемовщині» та «петлюрівщині». Звинувачення зачепили навіть відданих комуністів, яким був нарком освіти Микола Скрипник — його приклад є найпоказовішим, і теж згадується в нашому дослідженні. Його наступник на цій посаді, Володимир Затонський, вже сприяв русифікації освіти в УСРР. У січні 1934 року 2-й секретар ЦК КП(б)У Павло Постишев звітував на XII з'їзді КП(б)У, що «націоналістичне відхилення» під керівництвом Миколи Скрипника викрито і зруйноване⁶⁰. Символічно, що

---

⁵⁸ Palko O. *Making Ukraine Soviet. Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin*. London: Bloomsbury Publishing, 2020. URL: <https://ereader.perlego.com/1/book/1978344/9> (date of access: 23.07.2023).

⁵⁹ Shkandrij Myroslav and Bertelsen Olga. The Soviet Regime's National Operations in Ukraine, 1929—1934. *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*. 2013. Vol. 55, no. 3—4. P. 419.

⁶⁰ Цит. за: Shkandrij Myroslav and Bertelsen Olga. The Soviet Regime's National Operations in Ukraine, 1929—1934. *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*. 2013. Vol. 55, no. 3—4. P. 444.

саме в цей час Музей діячів української науки та мистецтва офіційно попросили звільнити приміщення.

Ще з кінця 1960-х — початку 1970-х років, з появою робіт «нових ревізіоністів»-советологів (наприклад, Шейли Фіцпатрик, Лінн Віоли, Арча Гетті, Льюїса Зігельбаума⁶¹) і до сьогодні багато дослідників поділяють думку про відсутність всеохопного тоталітарного контролю з боку радянської держави. Казати, що влада викреслила все українське, було б абсурдно. Але «прийнятне українське» мало бути продуктом радянської держави з детально прописаними характеристиками та передбачуваними проявами. Українське, сформоване до приходу до влади більшовиків, було принципово «неправильним». А тому, наприклад, Михайло Драгоманов, Іван Нечуй-Левицький та Микола Лисенко, навіть якщо про них розповідали за «марксистсько-ленінською методологією», принаймні на певний час, стали зайвими.

Утім, провалилась не лише українізація, якою її бачила частина української інтелігенції та комуністичних діячів. Радянську політику коренізації в Україні теж важко назвати успішною⁶². Українська мова не стала повсякденною в УСРР, насамперед в економіці, політиці, промисловості, а селянство не набуло модерної радянської ідентичності (тому для його впокорення влада застосовувала й такі страшні методи як штучний голод). Побудова радянської держави, як її бачив Сталін, потребувала швидких і жорстких методів, тому очікувано, що 1930-і роки стали десятиліттям терору.

2. Створення Музею українських діячів науки та мистецтва

---

⁶¹ Більше про це див.: Шліхта Н. Західна советологія в пошуках себе і предмету дослідження (середина 1940-х — початок 2000-х рр.). *Навчаючи вчимося. Методологія нових ділянок історичного знання та її впровадження у навчальні практики. До 25-річчя кафедри історії НаУКМА* / наук. ред. Н. Яковенко. К.: Дух і Літера, 2020. С. 107—123.

⁶² Palko O. Making Ukraine Soviet. Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin. London: Bloomsbury Publishing, 2020. URL: <https://ereader.perlego.com/1/book/1978344/19> (date of access: 23.07.2023).

Музей українських діячів науки та мистецтва починав свою діяльність як структура Українського наукового товариства, заснованого 1907 року. Це об'єднання дослідники називають «предтечею Української академії наук»⁶³. Українське культурне життя в другій половині 1900-х років на підросійських теренах України позначалося двома протилежними тенденціями. З одного боку, в умовах революції 1905 року втратив чинність Емський указ, а отже з'являлося більше можливостей для розвитку. Це проявилось у спробах громадських діячів українізувати освіту, у відкритті нових філій організації «Просвіта», створенні «Українського клубу». Утім, ці об'єднання влада майже одразу кваліфікувала як політичні і закривала.

Попри це, з ініціативи співробітників журналу «Киевская старина», був розроблений статут Українського наукового товариства⁶⁴. У статуті йшлося про прагнення відродити українську науку, пробудити інтерес до дослідження «українського життя» в минулому і сьогодні. Вже 1906 року київська адміністрація затвердила статут, підписаний Володимиром Антоновичем (історик), Павлом Житецьким (мовознавець), Володимиром Науменком (філолог, журналіст), Іваном Лучицьким (історик)⁶⁵. Фах цих діячів унаочнює важливість гуманітарних наук у діяльності Товариства.

Перше загальне засідання УНТ відбулося 21 квітня 1907 року, головою організації обрали Михайла Грушевського⁶⁶. Згодом, роботу Товариства розподілили за трьома секціями: історичною, філологічною та природничою. Допомогти їм у роботі мали тематичні комісії. Кращі праці публікували у виданнях УНТ⁶⁷.

З початків свого існування Товариство збирало матеріали для музею, який став попередником Музею українських діячів. Початково колекції музею

---

⁶³ Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. С. 9.

⁶⁴ Там само. С. 23.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. С. 24.

⁶⁷ Там само. С. 26.

стосувалися не лише видатних діячів, а й української культури й мистецтва, природничих наук. З предметів колекції, пов'язаних з видатними діячами, фігурують речі зі зруйнованого музею Пантелеймона Куліша в Борзні, матеріали родини Лазаревських, кабінет та архів композитора Миколи Лисенка та письменника Івана Нечуя-Левицького⁶⁸ (згодом це дозволило організувати одні з найпомітніших виставок Музею діячів). Стан установи в роки Першої світової війни та під час визвольних змагань дослідники характеризують як «злидений», зокрема через відсутність приміщення⁶⁹. Тому й історію музею зазвичай виводять з 1919 року, коли він отримав окреме приміщення і більше можливостей для систематизації фондів⁷⁰.

Більш ґрунтовно музей почали розвивати з кінця 1910-х років. Деяку інформацію про це можна отримати з доповідної записки про стан і завдання Музею УНТ за 29 листопада 1919 року, підготовану секретарем Товариства, агрономом і ботаніком Олександром Янатою⁷¹. На той час він тимчасово виконував обов'язки консерватора⁷² музею (фактично — керівника) через від'їзд із Києва Анатолія Носова⁷³, який обіймав цю посаду.

З тексту документу випливає, що взимку 1919 року УНТ отримало для користування будинок, який йому заповідав промисловець і меценат Василь Смиренко. Він розташовувався на вулиці Трьохсвятительській, 23 (нині — Десятинна, 9). Саме туди Товариство перемістило матеріали музею з попередньої адреси — Ярославів Вал, 36. На новому місці музей діяв до 1930

---

⁶⁸ Бонь О. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кін. 1920 — 1930-х рр. *Література та культура Полісся*. 2007. № 39. С. 149.

⁶⁹ Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. С. 69.

⁷⁰ Бонь О. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кін. 1920 — 1930-х рр. *Література та культура Полісся*. 2007. № 39. С. 149—150.

⁷¹ Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. С. 233—235.

⁷² Там само. С. 234.

⁷³ Носов Анатолій Зіновійович (1883—1941) — антрополог й археолог, учень Хведора Вовка, двоюрідний брат мовознавця Юрія Шевельова.

року, до переїзду в Музейне містечко на території Києво-Печерської лаври. Наприкінці листопада у новий будинок переїхав і був найбільше впорядкований відділ старовинного мистецтва, майже завершилося перевезення відділу українських діячів (який згодом перетворився на окремий музей). Обома відділами опікувався консерватор Г. Красицький⁷⁴. Складнішою була ситуація з природничим відділом.

Олександр Яната підкреслював, що музей має серйозні проблеми з обліком: щодо багатьох предметів колекції не було відоме ані походження, ані хто їх передав⁷⁵. Тому треба було зробити інвентарні книги з картками до предметів (Яната покладав сподівання на членів Товариства, які могли пам'ятати про походження бодай частини речей), а також каталоги музейних матеріалів. Після цього можна було експонувати частину колекції для відвідувачів.

Очікувано, у доповідній записці йшлося про брак фінансів для розвитку музею, перераховувались його потреби у співробітниках і коштах на переїзд. Утім, підсумок був оптимістичним. Яната був упевнений, що запит на таку установу є, бо попри появу міського музею, ще залишалися теми, не представлені у його колекціях, наприклад, сільське господарство та природознавство⁷⁶. Діяч навів приклад регіональних музеїв, які мали «десятки тисяч» відвідувачів на рік, а отже, такі перспективи мав і Музей УНТ. Цікаво, що, на думку Янати, музей мав стати «національним — народним у широкому значенні»⁷⁷.

Очевидно, що Українська революція 1917—1921 років дала більше можливостей для розвитку Товариства. Водночас, за існування Української Держави Павла Скоропадського була сформована Українська академія наук,

---

⁷⁴ Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. С. 233.

⁷⁵ Там само. С. 234.

⁷⁶ Там само. С. 235.

⁷⁷ Там само.

яка часом сприймалася як конкуруюча до УНТ структура. По-перше, одним із фундаторів Товариства був голова Центральної Ради Михайло Грушевський. З іншого боку, представники УНТ мали амбіцію повністю визначати організацію Академії⁷⁸. Однак, крім конкуренції, була і співпраця, власне, переважна більшість перших академіків УАН була членами УНТ.

Уже 1921 року нова більшовицька влада прийняла рішення про ліквідацію Українського наукового товариства та приєднання його секцій до Академії, яка перетворилася на Всеукраїнську академію наук⁷⁹. Серед формальних приводів називають економічну скруту в радянській Україні, через що Академію залишили єдиною центральною науковою структурою⁸⁰. Водночас, вплинути на рішення могла конкуренція УНТ з УАН. Проти Товариства грала й менш централізована організація роботи, більша автономія у відносинах із державою. Тож, хоча серед керівників держави вже лунали ідеї щодо розвитку національних культур, це не завадило ліквідувати одну з перших наукових установ України.

Більшість секцій УНТ, а також бібліотека і музейні структури, пов'язані з археологією, мистецтвознавством і видатними діячами, увійшли до структури Історико-філологічного відділу Академії⁸¹. Загалом після приєднання до ВУАН колекції музею розподілили між її різними установами⁸². Внаслідок цих змін відділ українських діячів Музею УНТ перетворився на Музей українських діячів: за проектом об'єднання УНТ з УАН, розробленим у травні 1921 року, відділи Музею УНТ, які не мали

---

⁷⁸ Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. С. 76—77.

⁷⁹ Там само. С. 84.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Бонь О. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кін. 1920 — 1930-х рр. *Література та культура Полісся* / 2007. № 39. С. 150.

відповідників у структурі УАН, ставали окремими музеями академії⁸³. Утім, і після цього діяльність музею зводилася лише до збереження експонатів.

У березні 1924 року музей очолив академік, історик мистецтва Олексій (Олекса) Новицький⁸⁴. 1926 року за його пропозицією установу перейменували на Музей українських діячів науки та мистецтва⁸⁵. У цей час не лише змінилася вівіска, але й діяльність музею: вона нарешті стала більш публічною, почали проводити виставки, а згодом відбувся переїзд до Музейного містечка. Це могло статися тільки за сприяння держави, отже, на той час влада вважала, що ця установа їй потрібна.

Утім, розвиток музею, який почався в середині 1920-х років, пов'язаний не лише із провадженням офіційної політики коренізації, а з активністю людей, які там працювали. Сам Олексій Новицький, крім того, що був плідним дослідником (основні його праці присвячені творчості Тараса Шевченка), також багато займався організаторською роботою. У 1924—1933 роках він був головою Всеукраїнського археологічного комітету, а 1926 року заснував та очолив Український театральний музей⁸⁶.

За схвалення Новицького 1925 року до Музею українських діячів також прийшла Євгенія Рудинська, яка згодом стала керівницею установи. Рудинська намагалась максимально користуватися можливостями, які давала доба, для розвитку музею. Ще за часів директорства Олексія Новицького вона працювала консерватором, що охоплювало чимало адміністративних та організаційних завдань. У другій половині 1920-х — на початку 1930-х років

---

⁸³ Храмов Ю. та ін. Рання історія Академії наук України (1918—1921). К.: Манускрипт, 1993. С. 178. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002309 (дата звернення: 12.05.2024).

⁸⁴ Бонь О. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кін. 1920 — 1930-х рр. *Література та культура Полісся* / 2007. № 39. С. 150.

⁸⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31171—31300. Арк. 12.

⁸⁶ Новицький Олекса Петрович // Шевченківська енциклопедія. Гол. ред. Жулинський М. Г. Київ: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2013. Т. 4: М—Па. С. 585.

сама Євгенія Рудинська відіграла ключову роль у розбудові публічної роботи музею, збільшенні його фондів та організації нової експозиції. Саме про цю діяльність і те, як вона перепліталася з політичними переслідуваннями музейниці, і йтиметься у наступних розділах.

3. Справа «СВУ» як прояв згортання українізації

Вигадана в ДПУ справа «Спілки визволення України» (яка нібито діяла у 1926—1929 роках) стала одним з перших гучних процесів проти української інтелігенції, який засвідчив поступове згортання українізації. Особливість цієї справи й у її показовості та публічності — процес детально висвітлювали в пресі, суд відбувався в харківському оперному театрі, що породило прислів'я: «Опера СВУ, музика ГПУ». В основному, справа була спрямована проти представників ВУАН, структуру якої влада ламала задля збільшення контролю над інтелігенцією, а також — проти діячів УАПЦ.

Ключовими постатями в процесі стали академік, літературознавець і свого часу — один із засновників Центральної Ради, Сергій Єфремов, а також його племінник Микола Павлушков (якого звинуватили нібито в організації молодіжного крила «СВУ» — «Спілки української молоді»). Арешти і публічна кампанія в межах процесу розпочалися з другої половини 1929 року, але становище Сергія Єфремова захиталося за пару років до того, коли він ще був віце-президентом ВУАН. Більше того, радянська влада вважала академіка неблагонадійним весь час з моменту його легалізації в Радянському Союзі 1922 року, про що зокрема свідчить обшук з не зовсім зрозумілих причин 29 лютого 1924 року⁸⁷.

Загалом, українська інтелігенція старшого покоління постійно була під особливою увагою влади. Ще 1922 року більшовики вислали за межі СРСР 77 представників української інтелігенції (більшість — співробітники вищих

---

⁸⁷ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. О. С. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 81—82.

навчальних закладів), разом із російськими діячами⁸⁸. Чимало осіб розглядали як кандидатів на таку висилку, але не стали цього робити, ймовірно, щоб не посилювати українську еміграцію. Сергій Єфремов був серед таких осіб. Надалі ДПУ приділяло особливу увагу українським діячам науки та культури, це було важливою частиною діяльності тодішнього голови ДПУ УСРР Всеволода Балицького⁸⁹. Судові процеси проти так званих «старих спеціалістів», представників так званих «колишніх» — тих соціальних груп, що перебували у привілейованому становищі до 1917 року, почалися з «Шахтинської справи» 1928 року, коли у нібито «шкідництві» звинуватили інженерів й техніків Шахтинського району на Донбасі. Після цього Сталін публічно закликав шукати таких шкідників в усіх сферах життя⁹⁰.

Приблизно в той час відбулася подія, яку потім використовуватимуть у публічній кампанії проти Сергія Єфремова та яка призведе до відсторонення його з адміністративних посад у ВУАН. У травні 1928 року Кирило Студинський, який тоді очолював Наукове товариство імені Шевченка у Львові, опублікував у львівській газеті «Діло» статтю, в якій розкритикував керівництво ВУАН за організацію роботи Академії та русифікаторську кадрову політику⁹¹. Сергій Єфремов так прокоментував цю статтю у своєму щоденнику 23 травня 1928 року: «Кримського виставлено там за москвофіла, мене за ворога України. Статті писані тут, в компанії — Озерський-

---

⁸⁸ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. С. 23.

⁸⁹ Там само. С. 23—24.

⁹⁰ Там само. С. 26.

⁹¹ Там само.

Грушевський⁹²-Студинський-Савченко. Я не дивуюсь цій невеличкій, але чесній компанії, але чого дурне «Діло» ув'язалося в цю гидку справу?»⁹³.

У липні 1928 року Єфремов написав статтю-відповідь «Про двох лицарів — одного під забралом, другого так», яку відправив у «Діло» без особливих сподівань на публікацію⁹⁴. Незабаром академік поїхав на літній відпочинок у село Дзвінкове на Київщині. На початку жовтня, після повернення до Києва, Сергій Єфремов дізнався, що статтю таки опублікували в «Ділі», і вона привернула велику увагу радянської влади. Так, Андрій Хвиля⁹⁵, якого вчений характеризує як «відомого брехуна і нахабу», написав про Єфремова низку матеріалів під заголовком «Під академічним забралом»⁹⁶. Зокрема, партійний діяч закидав Єфремову, що той — «контрреволюціонер» і «гетьманець»⁹⁷.

Вже за кілька днів Єфремов зазначав у щоденнику про початок публічного цькування, проведення зібрань, на яких його засуджували⁹⁸. Зокрема, академіку закидали те, що він «виніс сміття з хати» і полемізував щодо ВУАН у закордонній пресі. Незабаром Президія ВУАН теж підготувала

---

⁹² Неприязнь між Єфремовим і Грушевським була глибокою, про що перший часто згадував у щоденнику. Наталія Полонська-Василенко пише про відчуження між Грушевським та Президією ВУАН загалом, з огляду на прагнення академіка збільшити свій вплив (Див.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук = The Ukrainian Academy of Sciences = Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften. Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, Logos, 1955. Ч. 1, С. 46—47. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002959 (дата звернення: 24.04.2024))

⁹³ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. О. С. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 637.

⁹⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. С. 661.

⁹⁵ Андрій Хвиля (справжнє прізвище — Олінтер або Олентир, 1898—1938) — радянський діяч, який на час описуваних подій працював у ЦК КП(б)У, займався питаннями преси та пропаганди. Про вплив Андрія Хвилі на сферу культури див.: Mayhill C. Fowler. Beau monde on empire's edge: state and stage in Soviet Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 2017. Р. 168—194.

⁹⁶ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. О. С. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 667.

⁹⁷ Там само. С. 668.

⁹⁸ Там само. С. 670—671.

резолуцію з осудом дій Єфремова та постановила зняти його з адміністративних та організаційних посад. Академік згадував, що в особистій розмові тодішній президент ВУАН Данило Заболотний пояснював, що Президія погодилась на цю резолюцію, бо інакше Єфремова «вишлють у Наримський край»⁹⁹. Власне, саме рукопис статті «Про двох лицарів...» разом із офіційними листами та заявами навколо цього конфлікту ДПУ вилучила в Музеї діячів у вересні 1929 року, коли також заарештували і його консерваторку, Євгенію Рудинську. Загалом у справі заарештували кілька сотень осіб¹⁰⁰, на публічному процесі в Харкові судили 45: представників ВУАН та УАПЦ, діячів науки та культури загалом.

Простір навколо Єфремова звужувався. У квітні 1929 року заарештували небогу академіка Наталію Павлушкову. Спершу дівчина зникла, незабаром її знайшли в ДПУ. 18 травня арештували Миколу Павлушкова, небожа Єфремова¹⁰¹. Саме Микола зрештою розповів, де сховані щоденники науковця, які дали слідству багато інформації проти нього. Сергія Єфремова заарештували в липні 1929 року.

Процес у справі «Спілки визволення України» тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 року. Учасників цілком вигаданої «СВУ» звинуватили в прагненні повалити радянську владу в Україні, влаштувавши за допомогою іноземних держав збройне повстання¹⁰². Саму організацію називали наступницею

---

⁹⁹ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. О. С. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 715.

¹⁰⁰ Білокінь С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 22. 2012. С. 387. Водночас Пристайко і Шаповал пишуть про 700 заарештованих (див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. С. 44.).

¹⁰¹ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. О. С. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 765.

¹⁰² Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. С. 18.

«Братства української державності» («БУД»), яке нібито виконувало подібні задачі у 1920—1924 роках¹⁰³.

Важливою складовою обвинувачення було те, що «СВУ» нібито діяла разом із закордонним центром, який вважав себе урядом УНР. Підставою для такого закиду став нібито лист до Сергія Єфремова від Левка Чикаленка, громадського діяча й археолога, який емігрував 1920 року (до речі, члена УНТ, який свого часу опікувався природничим відділом музею Товариства)¹⁰⁴. Чикаленко начебто повідомляв Єфремова про створення філії «СВУ» серед української еміграції¹⁰⁵. Але жодних підтверджень існування цього листа немає: він відсутній у матеріалах справи, сам Чикаленко публічно заперечував такий факт.

На користь обвинувачення було те, що підсудні визнавали свою провину. Сьогодні вже багато відомо про методи впливу радянського слідства. Конкретно в справі «СВУ» ймовірно йшлося про сильний психологічний тиск. На самого Сергія Єфремова, який пережив багато утисків від різних влад, могли вплинути погрози щодо арешту фактично цивільної дружини — Онисії Дурдуківської¹⁰⁶.

Зрештою, Сергія Єфремова, Володимира Дурдуківського, Миколу Павлушкова і ще дев'ятьох діячів, серед яких літнє подружжя Людмили Старицької-Черняхівської та Олександра Черняхівського, засудили до смертної кари¹⁰⁷. Потім ці вирoki замінили ув'язненням різних термінів

---

¹⁰³ Більше про БУД див.: Білокін С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 415—419; Яблонський В. Братство української державності: історія створення та діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 131—143.

¹⁰⁴ Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. С. 233—234.

¹⁰⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. С. 19.

¹⁰⁶ Там само. С. 42.

¹⁰⁷ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук = The Ukrainian Academy of Sciences = Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften. Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, Logos, 1955. Ч. 1, С. 73. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&>

(максимально — на 10 років), подружжю Черняхівських присудили умовне покарання. Сергій Єфремов помер в ув'язненні у РРФСР 1939 року.

Показово, що Єфремов лише трохи пережив Антона Приходька, який був суддею на процесі та якого 1934 року арештували за нібито приналежність до української повстанської організації, а згодом розстріляли¹⁰⁸. Якщо справа «СВУ» стала яскравим маркером початку згортання українізації, то історія колишнього боротьбиста та націонал-комуніста Приходька стала одним із сигналів до завершення цього процесу: будь-яке українське, навіть комуністичне, відтепер мало формуватися в Москві.

***

Підсумовуючи, впровадження українізації формально сприяло розвитку української культури, вживанню української мови, збільшенню українських кадрів у місцевій владі. Проте, ця політика мала суто прагматичний вимір: здобуття лояльності серед українського населення. Водночас, радянська влада ставилася з підозрою до української інтелігенції, особливо до її старого покоління.

Під час українізації Музей українських діячів науки та мистецтва отримав найбільше можливостей для розвитку. Сприяли успіхам установи і люди, які працювали там у цей період, — Олексій Новицький та Євгенія Рудинська, про діяльність якої розповідає це дослідження. Водночас, до початків запровадження політики українізації музей перебував переважно у «сплячому» стані, зі згорнутими експозиціями. Причини цього — доба революцій і змін влади, а також брак коштів та інших ресурсів.

Музей діячів розвивався синхронно з українізацією. Перша гучна справа, яка просигналізувала щодо напруги між владою та інтелігенцією, справа «СВУ», торкнулася установи та особисто Євгенії Рудинської. Це не викликає

S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002959 (дата звернення: 24.04.2024).

¹⁰⁸ Юренко О. Приходько Антон Терентійович. *Енциклопедія Сучасної України*. Редкол.: Дзюба М. І. та ін. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. URL : <https://esu.com.ua/article-880689> (дата звернення: 24.04.2024).

подиву, адже й сам процес «Спілки визволення України» був спрямований насамперед проти ВУАН, до структури якої входив музей, та проти УАПЩ. Показовість цього процесу, розголос, який йому надала влада, свідчили не лише про бажання покарати незгодних, але й залякати інших. Можна сказати, що повністю цей процес завершився в першій половині 1930-х років, разом із повним згортанням українізації. Тоді потрапили в немилість або й були безпосередньо репресовані представники обвинувачення й суддя на процесі. А такий важливий для впровадження українізації «піонер більшовизму» в Україні Микола Скрипник став занадто «націоналістичним» для влади у Москві, потрапив у немилість і застрелився.

II. Музей українських діячів на хвилі українізації

1. Євгенія Рудинська: нотатки до біографії

Будь-яка установа — це насамперед люди, які її створюють. І Музей українських діячів науки та мистецтва — це насамперед Євгенія Рудинська, яка докладала чимало зусиль, щоб зробити діяльність цієї установи з доволі цікавими (але абсолютно не «пролетарськими») колекціями помітною. Тому більшість подій в історії музею в його активний період другої половини 1920-х — початку 1930-х років пов'язані з Євгенією Рудинською або й відбулися з її ініціативи. З 1926 року вона працювала там на посаді консерваторки, а з 1930 року і до закриття музею виконувала обов'язки його директорки. Тож і практичну частину роботи доречно почати з представлення Євгенії Рудинської.

В автобіографії, написаній 1974 року (ймовірно, поданій Віталію Ханку¹⁰⁹, з яким музейниця листувалася), Євгенія Рудинська пише, що народилася 12 лютого 1885 року в місті Охтирці (нині Сумська область) у родині земського лікаря¹¹⁰. Як стипендіатка Харківського губернського земства, змогла вступити до Інституту шляхетних панянок (ймовірно у Полтаві). 1902 року Євгенія Рудинська випустилася з Інституту із золотою медаллю. Далі продовжила успішну для того часу кар'єру: вступила на Бестужевські курси в Санкт-Петербурзі, залишилася там аспіранткою при кафедрі історії, а 1915 року отримала право на закордонну подорож. Щоправда, не змогла скористатися ним через війну.

Потім Євгенія Рудинська викладала історію у жіночій гімназії, а 5 травня 1917 року повернулася до України: «Покликала революція»¹¹¹. Хоча це не зазначається, та й не могло зазначатися прямо в тексті, створеному в часи брежнєвського «застою», для Євгенії Рудинської були важливі саме українські

---

¹⁰⁹ Мистецтвознавець Віталій Ханко (нар. 1937) понад 20 років працював у Полтавському художньому музеї, що ймовірно і спричинило його інтерес до Євгенії Рудинської.

¹¹⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1.

¹¹¹ Там само.

визвольні змагання 1917—1921 років. Приїхала до Полтави, де долучилася до створення I-ї української гімназії імені Котляревського, а потім викладала там українську мову.

1921 року Євгенія Рудинська разом із братом-археологом Михайлом брала участь у розбудові Полтавського краєзнавчого музею (згодом — Центральный пролетарський музей Полтавщини). Там, зокрема, організувала «Кабінет славетних полтавців». З цього музею Євгенія та Михайло Рудинські підуть 1924 року зі скандалом, після конфлікту з місцевою владою. Деякі його деталі впливають з щоденників академіка Сергія Єфремова, знайомого з родиною. Так, 30 січня 1924 року він писав: «Дістав листи з Полтави. Там ГУБОНО (!) руйнує музей і Мощенко прислав буквально крик серця, прохаючи оборони в Академії. Не знаю, чи пощастить що зробити»¹¹². Тоді в Полтаві планували реорганізувати місцеві музеї, перевести їх до одного приміщення, що становило загрозу для колекцій. Кость Мощенко, який намагався врятувати ситуацію, був музейником і краєзнавцем, майже 20 років керував етнографічним відділом Полтавського краєзнавчого музею.

20 лютого Сергій Єфремов писав про телеграму з Харкова за підписом багаторічного голови Раднаркому УРСР Власа Чубаря про те, що «звелено припинити переташування музеїв у Полтаві»¹¹³. Утім, ця «охоронна грамота» не спрацювала. 11 жовтня 1924 року Сергій Єфремов занотував: «Була Є.Я. Рудинська, розповідала фінал історії з полтавськими музеями. Невважаючи на обіцянки з Харкова і Академії, музеї таки розгромлено. Рудинські та Мощенко мусили покинути їх, а без них незабаром буде сама руїна»¹¹⁴.

Однак, у своїй автобіографії Євгенія Рудинська зазначила лише те, що 1924-го року президія «Академії наук УРСР» (а насправді тоді ще — Всеукраїнська академія наук), до складу якої входив і Сергій Єфремов,

---

¹¹² Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. О. С. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 66.

¹¹³ Там само. С. 75.

¹¹⁴ Там само. С. 151.

залучила її працівником у галузі музейництва¹¹⁵. Вона пише, що створила «Музей діячів науки та мистецтва УРСР» і була його директоркою. Насправді, установа спершу називалася Музеєм українських діячів науки та мистецтва, а на початку 1930-х років фігурувала під назвою Музей діячів ВУАН.

Офіційна співпраця Євгенії Рудинської з Музеєм діячів розпочалася навесні 1925 року. Інші джерела підтверджують, що серед тих, хто допомагав їй влаштуватися там, були академік Сергій Єфремов та історик мистецтва, тодішній директор установи, Олексій Новицький. У додаткових свідченнях за 3 січня 1930 року у справі, пов'язаній з процесом «СВУ», Рудинська згадувала, що переїхала до Києва восени 1924 року. Попередньо, Сергій Єфремов обіцяв, що вона зможе «дістати працю в Шевченківському Інституті, якого проекта вже складено і куди потрібні підготовані робітники»¹¹⁶. Але згадану установу вирішили заснувати в Харкові.

Спершу в Києві Рудинська заробляла завдяки перекладам, деякі з них отримувала за рекомендаціями Єфремова. У своїй автобіографії вона згадує, що з 1925 року перекладала з «чужоземної» і російської мов¹¹⁷. Через брата-археолога Рудинська познайомилася з Олексієм Новицьким, який очолював Всеукраїнський археологічний комітет і Музей діячів. Навесні 1925 року останній запропонував їй працювати в музеї.

У своїй короткій автобіографії діячка не згадала про жоден з трьох арештів, один із яких завершився засланням до Північного краю. Не згадала вона і про долю Музею діячів, а саме — закриття 1934 року після розгромної критики.

Євгенія Яківна все життя трималася сестри Марії і молодшого брата, археолога Михайла Рудинського, який теж 1934 року був засланий на Північ

---

¹¹⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1 б.

¹¹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 32.

¹¹⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1 зв.

на три роки. Михайло повернувся до Києва 1944 року¹¹⁸, отже, можна припустити, що в цей час до міста повернулася і Євгенія.

На пенсію Євгенія Рудинська вийшла 1941 року під час війни. Ймовірно, вже на пенсії Рудинська підготувала близько десяти передач про видатних діячів культури і музики для музичного відділу «Радіомовлення»¹¹⁹. Маємо згадки, без датування, про її допомогу із підготовкою телепередач про Кам'яну Могилу — Рудинську залучали як багаторазову учасницю археологічних експедицій¹²⁰. Крім цього, 1961 року «Дитвидав» у Києві видав її повість для молоді «На дні Сарматського моря», теж про Кам'яну Могилу, а 1967 року вона склала текст для путівника Кам'яною Могилою¹²¹. Річ в тім, що в 1950-х роках Михайло Рудинський проводив експедиції на Кам'яній Могилі, а сестра завжди супроводжувала його в археологічній роботі¹²².

Євгенія Рудинська доклала багато зусиль, щоб зберегти пам'ять про брата, зокрема, про його роль у розбудові художнього музею в Полтаві наприкінці 1910-х — на початку 1920-х років¹²³. Також, Євгенія Рудинська писала про сестру Марію, перекладачку з російської, редакторку, яка на пенсії була залучена до роботи Інституту марксизму-ленінізму та перекладала твори Леніна й дві частини «Капіталу» Маркса українською мовою¹²⁴. Про це Євгенія Рудинська листувалася з Віталієм Ханком¹²⁵.

У Києві Євгенія Рудинська жила у будинку на вулиці Свердлова, 10¹²⁶ (нині — Прорізна). 1974 року вона переїхала до Будинку ветеранів сцени, що

---

¹¹⁸ Юренко С. РУДИНСЬКИЙ Михайло Якович.
URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rudynskij_M (дата звернення: 13.05.2024)

¹¹⁹ В автобіографії це не уточнюється, але ймовірно йшлося про республіканське радіо.

¹²⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1 зв.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само. Спр. 87. Арк. 37.

¹²³ Там само. Ф. 1404. Оп. 1. Спр. 138 (стаття «Про історію створення Полтавського художнього музею»).

¹²⁴ Там само. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 36 зв.

¹²⁵ Напр.: ЦДАМЛМ України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 1—2 зв.

¹²⁶ Там само. Арк. 20.

в Пуці-Водиці¹²⁷. Євгенія Рудинська усе життя залишалася «оптимісткою», хоч й скаржилася на здоров'я: «Не зважаючи на ідеальні умови мого перебування тут [в Будинку ветеранів сцени — М. П.], з кожним днем гіршає мій зір — ніякі окуляри вже не допомагають, а сподіватися, що сюди запросять оптика, марна річ»¹²⁸. Попри ці прикροщі, Євгенія Рудинська милувалася природою, її відвідували «полтавські друзі», вона листувалася зокрема з дослідником пам'яток Стефаном Таранушенком. Померла Євгенія Рудинська 1977 року.

5 жовтня 1989 року Євгенію Рудинську реабілітували¹²⁹. У запиті на отримання справи діячку назвали «Еленой»¹³⁰, а у висновку зазначили, що дані про родичів не з'ясовані¹³¹. Утім, Михайла Рудинського реабілітували навіть на кілька місяців раніше — 15 червня 1989 року¹³².

Цей короткий вступний нарис про головну героїню дослідження завершимо характеристикою, яку вона сама собі дала у листуванні з Сергієм Єфремовим (більшу його частину опублікував Олександр Принь¹³³). У листі за 7 липня 1924 року Євгенія Яківна писала: «Я не належу до людей, що їм треба слави й ймення. ... в житті для мене важніше не мій успіх, а успіх діла»¹³⁴.

2. Діяльність музею у 1926—1929 роках

Документи з листування музею в 1924—1928 роках свідчать, що публічна діяльність установи розпочалася 1926 року, коли її очолив Олексій Новицький. До того радше йшлося про зберігання речей у приміщенні, отриманому УНТ ще 1919 року, на вулиці Трьохсвятительській (Жертв Революції), 23. Новий

¹²⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 37 зв.

¹²⁸ Там само. Арк. 37—37 зв.

¹²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867. Арк. 20.

¹³⁰ Там само. Арк. 21.

¹³¹ Там само. Арк. 20 зв.

¹³² Там само. Спр. 65995. Арк. 44.

¹³³ Принь. О. Листи Михайла та Євгенії Рудинських до академіка Сергія Єфремова як джерело до історії української археології та музейництва. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. Вип. 21. С. 132—147.

¹³⁴ Там само. С. 144.

директор музею одразу запропонував змінити назву установи. Так, до музею надійшов витяг із протоколу Спільного Зібрання ВУАН від 28 червня 1926 року, де в пункті 9 зазначено: «Задоволено клопотання директора Музею діячів України акад. О. П. Новіцького про переміну назви для названого музею в «Музей діячів українського мистецтва», що більше відповідає характерові, якого надало музеєві саме життя»¹³⁵. Ймовірно, витяг надано з помилкою, адже в листуванні установи така назва не згадується, лише — Музей діячів української науки і мистецтва. Загалом, у подальшій документації установа певний час ще фігурувала як Музей діячів України¹³⁶.

Євгенія Рудинська доволі скептично оцінювала стан музею на момент свого приходу туди в середині 1920-х років. У свідченнях у справі «СВУ» за 3 січня 1930 року вона згадувала, як «взялася до перетворення напівмертвої комісії при ВУАН у справжню живу установу»¹³⁷.

Сергій Єфремов, як віце-президент ВУАН, відігравав важливу роль у роботі Музею діячів. Євгенія Рудинська згадувала: «Праця моя в цьому Музею по утворенню його, здобуванню коштів та матеріалів поставила мене в близькі стосунки з С. О. Єфремовим, що ніс обов'язки секретаря І-го відділу ВУАН, — значить через нього йшла вся наукова робота Музею, й Голови Управи ВУАН, що мав у своїх руках бюджет, штат тощо»¹³⁸. Вона відзначала, що Сергій Єфремов робив для музею «що міг», передав чимало матеріалів до установи.

У статті за 1928 рік «Мета й завдання Музею українських діячів науки та мистецтва» Євгенія Рудинська пише про установу: «Насамперед Музей цей має бути Музеєм-пам'ятником, де зосереджено було б матеріал до увічнення

---

¹³⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31171—31300. Арк. 12.

¹³⁶ Там само. Арк. 13.

¹³⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 34.

¹³⁸ Там само. Арк. 32.

пам'яти видатних наших діячів наук та мистецтва»¹³⁹. Водночас, музей мав бути «живим куточком, де показано життя діячів в іконографічному матеріалі, продукції їхньої творчості і, по змозі, в обставинах побутових»¹⁴⁰. Така лексика, цікавість до побуту, відсутність згадок про марксистсько-ленінські засади та класову боротьбу вказують, що на практиці ідеологічний вплив держави ще не був дуже помітним. Такі принципи роботи музею будуть жорстко розкритиковані на початку 1930-х років.

Листування музею допомагає краще уявити ключові засади в діяльності установи. Ймовірно, у відповідь на розіслану анкету Музею діячів, директор Волинського науково-дослідного державного музею Константинов просить уточнити, кого саме можна вважати українськими діячами науки та мистецтва: «чи взагалі тих, що працювали на Україні, чи лише українців по національності»¹⁴¹. У відповіді на лист, отриманий 23 грудня 1926 року, Музей діячів планував повідомити, що «уважає за українських діячів — і українців за походженням, і всіх хто працював на Вкраїні»¹⁴².

В означений період музей уже мав амбітні плани розвитку, але діяв у прикрих побутових умовах. Установа розміщувалася в кількох кімнатах по вулиці Жертв Революції, 23, у тому самому будинку, який свого часу передав УНТ Василь Симиренко. Прикметно, що в тій самій будівлі розташовувалась канцелярія Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК), головою якого у 1924—1933 роках був Олексій Новицький. Крім того, у будинку мешкав В. К. Дем'янчук, якого музей прагнув відселити.

Так, у вересні 1927 року установа підготувала звернення до ВУАК. Музей просив ВУАК звернутися до окружного виконкому (ОВК) і комунального господарства з проханням підшукати житло для Дем'янчука, який мешкав у

---

¹³⁹ Каталог виставки пам'яті Івана Нечуя-Левицького, 1838—1918—1928. Київ: Всеукр. акад. наук, Музей укр. діячів науки та мистецтва. С. 4. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=9828> (дата звернення: 03.08.2023).

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31171—31300. Арк. 10.

¹⁴² Там само. Спр. 31024—31061. Арк. 3.

сусідній кімнаті, «щоб можна було хоч як небудь міститися двом установам»¹⁴³. Керівництво музею скаржилося, що інституції важко працювати без кімнати, де розмістилася канцелярія ВУАКу. Сподівалися, що додаткові кімнати полегшать це співіснування.

Дем'янчук не давав спокою музею й далі. З чернетки звернення до комісії з управління будинком на вулиці Жертв Революції, 23 за 19 жовтня 1927 року дізнаємося про проблеми з опаленням¹⁴⁴. Грубка, яка мала обігрівати дві кімнати музею, розташовувалася у помешканні, де проживав В. К. Дем'янчук¹⁴⁵. Цей мешканець будинку переробив грубку так, що вона стала опалювати тільки його житло. Музей лишився повністю без опалення, й адміністрація установи просила комісію вжити заходи, щоб повернути тепло.

Попри обмеження в площі, у другій половині 1920-х років суттєво збільшилися фонди музею. Так, за свідченнями Євгенії Рудинської 1929 року, кількість експонатів у збірці з 2500 у 1925 році збільшилася до понад 20 000¹⁴⁶. Подібний показник фігурує й у звіті щодо роботи музею за 1928—1932 роки¹⁴⁷. Про поживавлення роботи музею після 1926 року свідчить і активізація його листування з 1927 року (принаймні, з огляду на збережену у фондах ІР НБУВ кореспонденцію).

Колектив такого камерного музею теж був невеликим. Серед постійних співробітників музею у другій половині 1920-х років були консерватор Євгенія Рудинська і Надія Романенкова, яка виконувала обов'язки вченого

---

¹⁴³ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 37.

¹⁴⁴ Там само. Арк. 9.

¹⁴⁵ За цими ініціалами стає зрозуміло, що мешканець будинку, який позбавив музей тепла, — ймовірно, мовознавець, учень Агатангела Кримського, співробітник ВУАН Василь Дем'янчук. Вже незабаром, 1929 року, його засудять до п'яти років заслання на Півночі, потім він залишиться на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, а 1937 року його розстріляють (Див.: Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець ХІХ ст. — 1941 р.): матеріали до біобібліографічного словника. Авт.-уклад. Л.В. Гарбар; ред. кол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ: НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису, 2017. С. 128.).

¹⁴⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 35.

¹⁴⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Справа 30886. Арк. 26.

секретаря¹⁴⁸. Нештатним співробітником був Михайло Кістяківський¹⁴⁹. Про рівень зарплат постійних співробітників свідчить копія записки за 17 червня 1927 року — Романенкова щомісячно отримувала 40 карбованців¹⁵⁰. Ймовірно, ця записка була потрібна для виплат на час відпустки. Адже наступний документ в архіві — копія записки за 20 червня, яка підтверджує, що Надія Романенкова дійсно є співробітницею музею та йде у відпустку з 1 липня по 1 вересня¹⁵¹. Коли бракувало рук, до певних робіт музей міг залучати студентів.

Загалом, команда музею прагнула збільшити штат, але це впиралося у фінанси. Так, у жовтні 1927 року музей попросив дотацію на оплату праці співробітників (два штатних та один позаштатний), а також на закупівлю меблів. Йшлося про 250 крб. на місяць, загалом — 3000 крб. на рік. «Через загальну напруженість місцевого бюджету» та «загальне скорочення дотаційного фонду» 19 жовтня Київський окрвиконком відмовив установі у видачі дотації¹⁵². Водночас, в окрвиконкомі зауважили, що музей «щойно тепер розгортаючи свою роботу дійсно потребує збільшених коштів»¹⁵³. Асигнування з кошторису ВУАН визнали недостатніми навіть для забезпечення мінімальних потреб музею. ОВК пообіцяла урахувати прохання музею під час зведення кошторису на 1927—1928 роки. Також ОВК підтримала клопотання музею перед наркоматом освіти щодо збільшення фінансування музею з держбюджету¹⁵⁴.

Музей постійно шукав кошти на обладнання та збільшення колекції. У вересні 1927 року установа зверталася до управи УАН з проханням асигнувати на «невідкладні потреби» 1145 крб¹⁵⁵. Насамперед йшлося про обладнання для

---

¹⁴⁸ Директор Олексій Новицький був академіком ВУАН, до структури якої входив музей, тому він не був представлений як окрема штатна одиниця.

¹⁴⁹ Інститут рукопису НБУВ. Ф. Х. Спр. 31171—31300. Арк. 29.

¹⁵⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31171—31300. Арк. 27.

¹⁵¹ Там само. Арк. 28.

¹⁵² Там само. Арк. 19.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Там само. Арк. 18.

¹⁵⁵ Там само. Спр. 31024—31061. Арк. 34.

зберігання колекцій¹⁵⁶. Наприклад, музей просив про сейф (500 крб.)¹⁵⁷, бо золоті й срібні речі з його зібрань, рукописи й фотографії зберігалися в сейфі УАН, «що дуже незручно й Музеєві і господарчій частині УАН». Оскільки в музеї були лише невеликі шафи, частину речей доводилося зберігати в згорненому вигляді, бракувало вітрин для демонстрації костюмів. 325 крб. були потрібні для придбання у скульпторів Жука і Булавенського бюстів українських діячів, що важче зарахувати до нагальних потреб.

Тоді ж музей направив звернення до управи УАН з аналогічним проханням щодо збільшення бюджету¹⁵⁸. Знов-таки, йшлося про кадри, а саме — про збільшення кількості оплачуваних годин співробітників (два постійних та один непостійний). Також в установі хотіли замовити художнику Фотію Красицькому та скульпторам портрети та бюсти діячів, закупити предмети для колекції, а за можливості — меблі.

Місцева влада йшла на зустріч проханням щодо фінансування рідко. Найімовірніше, це було обумовлено тогочасною бідністю. У цьому контексті, красномовними є спогади Сергія Єфремова про приготування до святкування 10-ї річниці Жовтня. Тоді у Києві усі будинки, крім приватних, мали зробити святкову ілюмінацію. Віце-президент ВУАН згадував 3 листопада 1927 року: «Пішли ото од Академії, щоб придбати електричних лампочок та іншого приладдя. Виявилось, що лампочок ще, напружившись, можуть дати, а от патронів до них — хоч запали, в Києві не знайдеш»¹⁵⁹.

Водночас, міська влада погоджувалась, що музей заслуговує на збільшення фінансування. Загалом, друга половина 1920-х років — час, коли радянська держава починає активніше використовувати потенціал культурних установ на свою користь (що загалом збігалося з задачами коренізації). Влада

---

¹⁵⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31171—31300. Арк. 35.

¹⁵⁷ Там само. Арк. 36.

¹⁵⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 11.

¹⁵⁹ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. Путро О. С. та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 542.

різних рівнів починає змінювати музейну роботу, відповідно до «нових політичних планів»¹⁶⁰. Це підтверджують зусилля, спрямовані на структурування роботи в цій сфері. Зокрема, Євгенія Рудинська тоді брала участь у комісії, яка обговорювала питання щодо типів музеїв та їх статуту. Також, вона долучилася до роботи комісії, що складала інструкції зі способів комплектування, інвентаризації та консервації музейних матеріалів¹⁶¹.

Тепер розгляньмо діяльність музею в другій половині 1920-х років — тоді, коли установа нарешті почала переходити від суто зберігання речей до публічної діяльності. Для відвідувачів Музей діячів був відкритий тільки під час виставок. Коли виставок не було, установа була доступна лише для дослідників¹⁶². Для розуміння кількості відвідувачів: за 1929 рік музей відвідало близько 600 осіб¹⁶³.

З перших помітних публічних проєктів музею — меморіальна виставка, присвячена Миколі Лисенку¹⁶⁴, яку відкрили 3 квітня 1927 року та яка тривала близько пів року. Згадати композитора родом з Полтавщини вирішили, бо виповнювалося 85 років від його дня народження.

Більше про виставку можна дізнатися з чернетки подячного листа-звіту до Київського окрвиконкому. У ньому зазначено, що виставка відбулася завдяки підтримці ОВК, який асигнував для цього 519 карбованців. Ці кошти головно використали для оплати праці «трох інтелігентних робітників з кол(ишнього) пролетарського студентства»¹⁶⁵. Ці робітники, зокрема, монтували виставку, допомагали з підготовкою експозиції та етикеток. Крім того, кошти ОВК пішли на перефотографування матеріалів, засклення вітрин,

---

¹⁶⁰ Плаггенборг С. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000. С. 284.

¹⁶¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 16.

¹⁶² Там само. Спр. 31169. Арк. 52 зв.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ ІР НБУВ. Ф. 285. Спр. 1604. Арк. 1.

¹⁶⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 4.

турнікети, а також на завершення меблів для виставки, замовлених восени 1926 року.

У цьому ж листі перерахували успіхи виставки: понад 300 відвідувачів на місяць, в основному, «пролетарське студентство», композитори, педагоги¹⁶⁶. Робітники менш активно реагували на оголошення музею про виставку, але водночас подивитися проєкт спеціально приїхав селянин-цимбаліст. Є й короткий медіазвіт: «Пролетарська Правда» та «Музика» фотографували виставку, про захід писали «Київський Пролетарій», «Червоний Шлях», «Життя й Революція», «Комуніст». Виставку відвідували академіки та представники регіональних музеїв, проєкт продовжили, щоб проводити екскурсії експозицією для усіх відвідувачів. До листа доклали звіт, на що витратили згадані 519 крб. з підтверджуючими документами.

Музей також підготував збірник, присвячений композитору. Установа просила I-й відділ ВУАН ухвалити його до друку «в першу чергу», щоб випустити в березні¹⁶⁷. Редакторами збірника були академіки Сергій Єфремов та Олексій Новицький. Серед авторів заявили Климента Квітку, Дмитра Ревуцького, Людмилу Старицьку-Черняхівську.

Матеріали, пов'язані з лисенківською виставкою, відображають мережу контактів Музею українських діячів науки та мистецтва. Так, установа зверталася до дирекції Всеукраїнського історичного музею в Києві з проханням надати для виставки ювілейні подарунки Лисенку, які родина композитора передала до ВІМ¹⁶⁸. Подяки музеїв за передані каталоги виставки вказують на коло дружніх інституцій, можливо, залучених до підготовки. Йдеться про Бердичівський, Роменський і Сосницький музеї, Саратовський музей, Будинок-Музей П. І. Чайковського в Клину¹⁶⁹.

---

¹⁶⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 4.

¹⁶⁷ Там само. Арк. 24.

¹⁶⁸ Там само. Арк. 1.

¹⁶⁹ Там само. Спр. 31171—31300. Арк. 14—16.

У грудні 1927 року в музеї запланували на наступний рік виставку про київських діячів науки другої половини ХІХ століття. Про це свідчить лист до міського ОВК з проханням про виділення коштів на організацію цієї події¹⁷⁰. Центральною постаттю виставки мав стати Володимир Антонович — 1928 року виповнювалося 20 років від дня його смерті.

Але зрештою виставку, присвячену Володимиру Антоновичу, яка zarazом розповідала б і про київських діячів другої половини ХІХ століття, запланувала історична секція УАН. Для цього голова секції Михайло Грушевський просив музей надати фотографії молодого композитора Миколи Лисенка та його дружини, а також «може хто є з старих громадян»¹⁷¹. Тож Музей діячів виставку про Володимира Антоновича не робив, тільки надавав для неї матеріали.

Водночас, Музей діячів почав готуватися до проєкту про Івана Нечуя-Левицького. 2 квітня 1928 року виповнювалося 10 років від дня його смерті, а 25 листопада — 90 років від дня народження. Про підготовку, зокрема, свідчить дозвіл Укрнауки на передачу для такої виставки матеріалів Чернігівського державного музею¹⁷². 9 грудня 1928 року виставка відкрилася¹⁷³. Матеріали рукописного архіву Левицького з колекції чернігівської установи стали важливим доповненням експозиції зі збірки Музею діячів¹⁷⁴. Загалом, в експозиції представили 800 предметів з 12 000 у колекції музею¹⁷⁵. За підсумками 1929 року виставку відвідало 300 осіб та чотири екскурсії.

---

¹⁷⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 18.

¹⁷¹ Там само. Спр. 31171—31300. Арк. 69.

¹⁷² Там само. Арк. 65.

¹⁷³ Там само. Ф. 285. Спр. 1604. Арк. 2.

¹⁷⁴ Каталог виставки пам'яті Івана Нечуя-Левицького, 1838—1918—1928. Київ: Всеукр. акад. наук, Музей укр. діячів науки та мистецтва, 1928. С. 21. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=9828> (дата звернення: 14.04.2024).

¹⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31169. Арк. 40.

З кореспонденції можна дізнатися більше про те, як інституції надавали одна одній експонати. Так, Музей діячів давав свої матеріали для просвітницьких заходів, але до цього не завжди ставилися відповідально. Так, на прохання Вищого інституту народної освіти ім. М. Драгоманова, установа передала портрети українських діячів для святкування Дня професійної освіти¹⁷⁶. Передача відбулася 9 січня, інститут зобов'язався повернути картини 22 січня. Йшлося про портрет Тараса Шевченка олійними фарбами (копія з портрета Іллі Рєпіна з пишним оздобленням — срібний вінок на золоченій рамі), фото Миколи Лисенка, портрети Русова (ймовірно, Олександра) та Івана Стешенка¹⁷⁷. Крім цього, тому ж інституту на Шевченкове свято (припадало на 11 березня) музей передав портрет Тараса Шевченка, писаний на фанері, авторства Фотія Красицького. Художник був родичем поета, а також співпрацював із музеєм. Через понад три місяці, інститут так і не повернув портрети до музею¹⁷⁸.

Іноді музей давав свої експонати для закордонних виставок. Так, збереглася відповідь наркомату освіти, ймовірно, на звернення музею щодо повернення експонатів, наданих для Франкфуртської музичної виставки¹⁷⁹. На жаль, у документі, датованому березнем 1928 року, не згадується, про які саме предмети йшлося. Музей передав їх до ВОКСу (Всесоюзне товариство культурних зв'язків із закордоном), який, можливо, затримав повернення. Тому Наркомос нагадав ВОКСу щодо цього. Згадка про участь СРСР у цій виставці ілюструє й міжнародні зв'язки молодого радянської держави.

Траплялося, що Музей діячів теж затримував матеріали. Саме за це його керівництво вибачалося перед Світозаром Драгомановим, сином Михайла

---

¹⁷⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 23.

¹⁷⁷ Іван Стешенко (1873—1918) понад пів року керував освітнім напрямком в Українській Центральній Раді. Діяча вбили за загадкових обставин 1918 року, його колега по УЦР Сергій Єфремов вважав, що це — справа більшовиків (Див.: Єфремов, Сергій Олександрович. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. Путро О. С. та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 45.).

¹⁷⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 23.

¹⁷⁹ Там само. Спр. 31171—31300. Арк. 67.

Драгоманова, повертаючи 1927 року фотографії, передані для «репродукції»¹⁸⁰.

Мало допомогти формувати колекцію музею й листування з провінційними музеями. Воно охоплювало міста з різних регіонів: Вінницю, Дніпропетровськ, Маріуполь, Мелітополь, Кам'янець-Подільський, Полтаву, Чернігів та інші¹⁸¹. Прикметно, що в цьому переліку був і Національний музей у Львові¹⁸². Установа ВУАН проводила анкетування серед них. Цікавили речі, що належали діячам України «революційним (1905 р., Вел. револ.) або громадським»¹⁸³. Також запитували про матеріали, пов'язані з письменниками й артистами. Крім речей, цікавили й портрети діячів. За питаннями можна уявити, з яких елементів планували творити меморіальні експозиції: світлини будинків, де народилися, мешкали чи померли видатні особистості, фотографії могил і пам'ятників, рукописи творів, листування. Цікавили й публікації важливих постатей, подарунки їм до ювілеїв. Навіть пропонувалося допомогти Музею діячів України у створенні меморіальних колекцій.

Євгенії Рудинській навіть доводилося листуватися з музеєм, з якого її свого часу вижили. Так, у квітні 1928 року Полтавський державний музей імені Володимира Короленка повідомляв, що пересилає на прохання Музею діячів фотографії Панаса Мирного з дружиною та його дачі¹⁸⁴. Враховуючи малу кількість співробітників Музею діячів і специфіку діяльності, ймовірно, Євгенія Рудинська працювала з цим питанням. Можна припустити, що ці матеріали музей просив не тільки для себе, а й для Сергія Єфремова, який у квітні якраз завершував роботу над книжкою про Панаса Мирного¹⁸⁵. Чимало

---

¹⁸⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 25.

¹⁸¹ Там само. Спр. 30886. Арк. 34—35.

¹⁸² Деталі цих контактів невідомі. Утім, загалом деякі діячі зі Львова підтримували зв'язки з УСРР, що навіть могла використовувати пропаганда. Яскравий приклад — вже згаданий Кирило Студинський, який був позаштатним академіком ВУАН.

¹⁸³ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 5.

¹⁸⁴ Там само. Спр. 31171—31300. Арк. 70.

¹⁸⁵ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. Путро О. С. та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 616.

матеріалу для неї він зібрав у Полтаві наприкінці 1923 року, за сприяння Рудинської.

Співробітники музею й самі виїжджали до різних міст за матеріалами. Так, у жовтні 1927 року Євгенія Рудинська вирушала у відрядження Поділлям та Чернігівщиною для збору меморіальних матеріалів і знайомства з місцевими музеями. Для цього їй підготували посвідку з проханням до всіх державних установ і «окремих осіб» допомагати у виконанні цієї роботи¹⁸⁶.

Музей діячів намагався опікуватися збереженням пам'яті про видатних осіб у публічному просторі. Так, в установі переймалися станом могили Володимира Антоновича. 28 грудня 1927 року датована чернетка листа до ОВК з проханням впорядкувати могилу історика, зокрема, її огорожу¹⁸⁷.

Раніше, у вересні 1927 року, музей звертався до Новоград-Волинського виконкому з проханням дізнатися, в якому стані перебуває будинок, де народилася Леся Українка. Також просили «прибити до цього будинку мармурову дошку» з відповідним меморіальним написом¹⁸⁸. За 10 днів музей готував подячного листа місцевому педтехнікуму за охорону пам'ятної будівлі¹⁸⁹.

Установа також намагалася підтримувати своїх друзів. У грудні 1927 року Музей діячів звертався до комунвідділу, з проханням підтримати свого донатора Остапа Миколайовича Лисенка, сина композитора, і виділити йому краще житло, бо «зараз він має дуже кепське помешкання, в якому науковому робітникові ніяк не можна працювати»¹⁹⁰. Чернетка цього звернення ілюструє пошуки вдалих слів. Наприклад, фразу «йому дуже потрібне помешкання» замінили на менш емоційне прохання «дати йому краще помешкання»¹⁹¹.

---

¹⁸⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 38.

¹⁸⁷ Там само. Арк. 22.

¹⁸⁸ Там само. Арк. 30.

¹⁸⁹ Там само. Арк. 29.

¹⁹⁰ Там само. Арк. 16 а.

¹⁹¹ Там само.

У той самий час музей шукав підтримки і для себе. У грудні 1927 року було підготовлено запрошення на перші збори Товариства друзів музею. Можна припустити, що серед запрошених був архітектор Василь Кричевський¹⁹² (запрошення на ім'я Василя Григоровича¹⁹³). У ще одному запрошенні відрізана частина аркуша, де мало бути надруковане ім'я запрошеної особи¹⁹⁴. Ймовірно, його надсилали людині, зв'язки з якою згодом стали компрометуючими. Наприклад, це міг бути Сергій Єфремов.

Суттєвих конфліктів з органами влади у музею в означений період не було. Нарікання траплялися, але вони не були пов'язані з політичними чи ідеологічними моментами. Так, у січні 1928 року Український центральний архів при ВУЦВК обурювався, що Музей українських діячів науки та мистецтва, попри неодноразові повідомлення Київського окружного архіву, не передав інформацію про архівні матеріали зі своїх зібрань. Це гальмувало роботу Паритетної комісії по розподілу архівних матеріалів¹⁹⁵. Зрештою, на засіданні цієї комісії 27 лютого 1928 року ухвалили залишити в музеї всі рукописні матеріали з його колекцій. При цьому вони мали перебувати на обліку в Укрцентрархіві¹⁹⁶.

Лист від директора «Всеукраїнського музейного городка» Петра Курінного за 23 лютого 1928 року показує, що установі пообіцяли більше приміщення — корпус № 24 заповідника (територія Києво-Печерської лаври)¹⁹⁷. З 1 квітня мало початися виселення мешканців території заповідника, для потреб установ, яким там виділив приміщення наркомат освіти. Музей українських діячів науки та мистецтва мав заселитися туди навесні-восени 1928 року. Петро Курінний попереджав, що приміщення під

---

¹⁹² Василь Кричевський (1873—1952) — зокрема, автор проєкту будинку Полтавського губернського земства. Сам в цій будівлі згодом розташовувався Центральний пролетарський музей Полтавщини, де працювала Євгенія Рудинська.

¹⁹³ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 20.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 21.

¹⁹⁵ Там само. Спр. 31171—31300. Арк. 52.

¹⁹⁶ Там само. Арк. 58.

¹⁹⁷ Там само. Арк. 60.

певну установу буде звільнятися, тільки якщо та матиме кошти на ремонт. Тому музей мав до 1 березня повідомити, яку суму визначив на ремонт влітку 1928 року. Відсутність коштів означала б відтермінування переїзду. Зрештою, переїзд розтягнувся на 1929—1930 роки, а повноцінне відкриття для відвідувачів на новій локації відбулося лише 1932 року¹⁹⁸.

Про цей етап у діяльності Музею діячів йтиметься в наступному розділі. Натомість, 1929 року трапилася ще одна важлива подія в житті музею, в його діяльність втрутилася політика: Євгенію Рудинську заарештували у справі «СВУ».

3. Музей і справа проти Сергія Єфремова: арешт Євгенії Рудинської

6 вересня 1929 року Державне політичне управління УСРР видало ордер «на проведення трусу та арешту» у Музеї українських діячів у Києві, на вулиці Трьохсвятительській, 23¹⁹⁹. Обшук відбувся того ж дня, причому не лише у самому музеї, але і в помешканні його консерватора Євгенії Рудинської — у «цитаделі № 9, кв. 1»²⁰⁰ на території Києво-Печерської лаври, у Музейномумістечку (ймовірно, адреса вказана з помилкою, бо Рудинська мешкала в корпусі № 3, кв. 1)²⁰¹. Під час обшуку в музеї забрали матеріали, пов'язані з академіком Сергієм Єфремовим: написану його рукою статтю «Про двох лицарів...», його ж статтю «Пам'яті Щербаківського», чернетки листів академіка до президії ВУАН і до секції наукових робітників²⁰². Тобто, більшість із цих матеріалів була пов'язана з публічною кампанією проти академіка, яку спричинила згадана полеміка з Кирилом Студинським у газеті «Діло». Самого Єфремова за пару місяців до того арештувала ДПУ, з літературознавця та політичного діяча доби визвольних змагань слідчі робили організатора «Спілки визволення України». Є підстави припускати, що слідчі

---

¹⁹⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 7.

¹⁹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 1.

²⁰⁰ Там само. Арк. 4.

²⁰¹ Там само. Арк. 6.

²⁰² Там само. Арк. 4.

ДПУ прийшли до Музею діячів після свідчень академіка стосовно матеріалів, які їх цікавили²⁰³.

За тиждень, 13 вересня 1929 року, з'явилася постанова, за якою Євгенія Рудинська вже отримувала статус обвинуваченої²⁰⁴. Уповноважений секретар Київського окружного відділу ДПУ УСРР Брук дійшов висновку, що арештована, «як видно з показів», входила до складу «нелегальної контрреволюційної організації, дії якої були спрямовані на повалення існуючого ладу». Також Євгенію Рудинську звинуватили у сприянні контрреволюційній організації. Вочевидь, йшлося про «Спілку визволення України». Всі ці звинувачення висунули за ст. 54-11 Кримінального кодексу УРСР. Після цього Євгенію Рудинську залишили під арештом у Будинку примусових робіт (БУПР) № 2ц, який імовірно розташовувався на бульварі Шевченка, 27.

У перших свідченнях в статусі обвинувачуваної, даних 18 вересня 1929 року, Євгенія Рудинська згадувала обставини знайомства з Сергієм Єфремовим²⁰⁵. Начебто сталося це восени 1923 року, коли академік приїхав до неї, щоб попрацювати з рукописами Панаса Мирного в «Кабінеті славетних Полтавців» Центрального пролетарського музею Полтавщини. Рудинська тоді керувала цієї структурою. Вона згадує, що Єфремов прожив у Полтаві «тижнів два», мешкав у музеї, іноді приходив в гості до неї.

Спогади про ці події в Сергія Єфремова дещо відрізняються. У щоденнику за 1923 рік він писав про плани поїхати до Полтави влітку, але поїздка не відбулася через роботу в академії²⁰⁶. Зрештою, він дістався матеріалів Панаса Мирного аж у грудні. 10 грудня 1923 року Єфремов нотував, що зупинився у Рудинських, але щоб їм не заважати, планував перебратися до

---

²⁰³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 35.

²⁰⁴ Там само. Арк. 8.

²⁰⁵ Там само. Арк. 11.

²⁰⁶ Єфремов, Сергій Олександрович. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. Путро О. С. та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 41.

музею. Науковець відзначав: «Рудинські (дві сестри й брат, ще не вернувся з Києва), видко, дуже хороші, сердешні люде»²⁰⁷. Щодо дати знайомства є більше підстав довіряти саме щоденнику Єфремова, який вівся тоді.

Євгенія Рудинська згадувала і про неформальне спілкування з Сергієм Єфремовим під час його відвідин Полтави. З її свідчень випливає, що слідство особливо цікавили контакти з Костянтином Товкачем²⁰⁸. Цей діяч із Полтавщини співпрацював з УАПЦ, зрештою був засуджений до 5 років у справі «СВУ».

Іноді Сергій Єфремов бачився зі своїми знайомими вдома у Рудинської. Слідство звернуло особливу увагу на дві зустрічі, під час яких Сергій Єфремов начебто розповідав про київське життя і цікавився тим, що відбувається у Полтаві. Євгенія Рудинська свідчила: «Розмови були й політичного характеру, я не пригадаю їхнього змісту; пригадую, що С. О. ЕФРЕМОВ взагалі закликав єднатися й дбати про те, щоб справа української культури не занепадала ні при яких обставинах».²⁰⁹ За свідченнями, Сергій Єфремов казав, що таке об'єднання існує в Києві і називається «БУД, тоб-то Брацтво Української Державности».

Документи дозволяють припускати, що Євгенія Рудинська згадувала БУД «на прохання» ДПУ. Багато свідчень музейниці зберігаються в рукописному і друкованому варіантах. У цитованих свідченнях назва організації спочатку пропущена, а потім вписана над рядком. Аналогічно у фразі: «До цього виступу С. О. ЕФРЕМОВА присутні поставилися прихильно й обіцяли організуватися», — над рядком вписано «у філію БУД'а»²¹⁰. У наступному реченні після фрази: «Після цього, ніколи я на зборах не була», — додано «цієї групи». Більш того, у підсумкових свідченнях за 3 січня 1930 року Євгенія

---

²⁰⁷ Єфремов, Сергій Олександрович. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. Путро О. С. та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 44.

²⁰⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 11.

²⁰⁹ Там само. Арк. 11 зв.

²¹⁰ Там само.

Рудинська зауважує щодо закликів до об'єднання в Полтаві: «Чи говорив тоді С. О. Єфремов, що це об'єднання має назву БУД, я цього не пригадую»²¹¹.

Сергій Білокінь зазначав, що Єфремов написав зізнання щодо організації БУДу 14 вересня²¹², тобто, за кілька днів до перших свідчень Рудинської зі згадкою про це об'єднання. Того самого дня Єфремов розповідав слідчим про нібито збори БУДа в Полтаві — одні у Товкача, а інші в Рудинської²¹³. Ймовірно, слідчі хотіли інтегрувати ці дані в інші справи. Загалом, питання діяльності БУДу є мало вивченим. Твердження щодо нього потребують дослідження додаткових джерел, що не є метою цієї роботи. Тут ця організація згадується, щоб проілюструвати те, як слідчі конструювали справу.

За кілька тижнів, 9 жовтня, слідчі Київського обласного відділення ДПУ Брук (займався справою Рудинської) і Грозний обшукали приміщення і дах будинку по Гоголівській, 27²¹⁴, де жив Сергій Єфремов. У сховку на даху слідчі вилучили: «1) Пять щоденників, які хоронились у кожаному портфелі за 1923, 25, 26, 27 та 28 р.р., які належать С. О. Єфремову / 2) два свертка з різним листуванням / 3) один дерев'яний ящик з різним листуванням»²¹⁵. Ймовірно, через хаотичність документообігу радянських каральних органів, цей протокол обшуку, як і ордер на проведення трусу²¹⁶, зберігаються у справі Євгенії Рудинської. Між тим, вилучені щоденники Сергія Єфремова відіграли важливу роль у побудові обвинувачень проти нього. У цих особистих нотатках діяч не приховував презирства до влади, відверто писав про життя в радянській Україні та академічні інтриги.

---

²¹¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 32.

²¹² Білокінь С. *Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 418.

²¹³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 44.

²¹⁴ Будівля не збереглася до сьогодні.

²¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 3.

²¹⁶ Там само. Арк. 2.

Власне, в щоденнику Сергія Єфремова за 1923 рік є згадки про зустрічі в Полтаві, які цікавили слідчих. Незадовго після приїзду до Полтави академік нотував: «Хочу побалакати колективно»²¹⁷. Одна з розмов відбулася 16 грудня. Її результатом академік був не дуже задоволений: «Говорив години з чотири, аж захрип. Цікавились, розпитували, але публіка (здебільшого кооператори) сама мало цікава, до того ж залякана, занадто практична. Дуже великий є нахил до компромісовості, “сменовеховства”»²¹⁸. Останнє стосується прихильності до російської емігрантської течії, яка підтримувала співпрацю з Радянським Союзом. За тиждень, незадовго до від’їзду до Києва, Сергій Єфремов провів ще одну розмову з іншою групою полтавців. Резюме було оптимістичнішим: «Ці цікавіші. Розмова пройшла інтересно»²¹⁹.

Після від’їзду Єфремова, Рудинська листувалася з ним. Вона свідчила, що в цих листах йшлося про працю з рукописами Панаса Мирного, а також про її бажання переїхати до Києва і там улаштуватися²²⁰.

Після переїзду до Києва, Рудинська продовжила спілкування з Єфремовим, насамперед з питань роботи Музею діячів. Під час слідства музейниця розповідала, як проявлявся вплив Сергія Єфремова на цю установу. Зокрема, вони обговорювали те, як зробити музей сучаснішим — це могло б привернути увагу влади, а відтак і збільшити суми асигнувань. У свідченні за 19 вересня вона відзначала: «С. О. Єфремов проти поширення музею не заперечував, але казав, що кошти знайдуться без нарочитої советизації»²²¹. Тобто, в другій половині 1920-х років академік ще бачив простір для маневру, попри зміни в політичній і культурній сферах з боку радянської влади. Іноді розмови стосувалися цікавіших для слідства тем: важкого економічного

---

²¹⁷ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. Путро О. С. та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 45.

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Там само.

²²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 12.

²²¹ Там само.

становища України («що їй доводиться більш давати, ніж одержувати»²²²), її політичного пригнічення.

Конфлікти у ВУАН, зокрема, Сергія Єфремова з Михайлом Грушевським, полеміка з Кирилом Студинським теж обговорювалися з Євгенією Рудинською. Згадаймо, що саме публікація у львівській газеті «Діло» статті-відповіді Єфремова на випадки Студинського щодо русифікації ВУАН спричинила кампанію публічного цькування академіка (20 вересня Рудинська свідчила, що Єфремов прагнув, «щоб у майбутньому було освітлено цю справу не з одного лиш боку, а як воно було насправді. В наслідок цього він передав до Меморіального Музею ВУАН оригінал своєї статті, листи до СНР²²³ та президії ВУАН і постанову СНР, що його засуджували»²²⁴. Власне, ці матеріали і вилучили під час обшуку в музеї 6 вересня.

Зі свідчень Євгенії Рудинської випливає, що слідство також цікавили церемонії прощання з померлими діячами, зокрема, з композиторами Кирилом Стеценком і Миколою Леонтовичем, фольклористом і композитором Порфирієм Демущьким, письменницею Марією Грінченко. ДПУ запитувало про «прояви українського» на цих церемоніях. Щодо прощання з Марією Грінченко Рудинська зазначала: «Я не пам'ятаю, щоб були жовто-блакитні стьожки. На труні був вінок з жовтих квіток з блакитними квітами»²²⁵. Цей епізод Сергій Єфремов занотував у своєму щоденнику 2 жовтня 1928 року: «На труну хтось поклав синьо-жовтого вінка; тоді це минуло непоміченим. Але, видно, було «око» і згодом почалося слідство»²²⁶.

Місяць слідчі не чіпали Євгенію Рудинську. Наступні свідчення за 25 жовтня цікаві тим, що музейниця згадує ще одні матеріали, які їй передав Сергій Єфремов 1927 або 1928 року. Йдеться про невеликий пакунок листів.

---

²²² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 12.

²²³ Секція наукових робітників профспілки робітників освіти.

²²⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 14.

²²⁵ Там само.

²²⁶ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. Путро О. С. та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 666.

Євгенія Рудинська пояснювала: «Він [Сергій Єфремов] казав, що це листи одного Катеринославського діяча «Просвіти» і колись матимуть історичне значіння»²²⁷. Рудинська стверджувала, що не знає ані кількості цих листів, ані періоду, який вони охоплюють. Музейниця доручила розібрати їх колезі Надії Романенко.

Прикметно, що в інших свідченнях, без дати, ймовірно даних раніше, Рудинська стверджує, що Єфремов ніяких особистих документів, окрім як пов'язаних із публікацією в «Ділі», музею не передавав²²⁸. Не можна стверджувати напевно, що стало причиною зміни свідчень: забудькуватість чи бажання щось приховати.

У свідченнях за 3 січня 1930 року Євгенія Рудинська зазначає, що саме цей загадковий пакунок листів став підставою для її арешту, «але тут є непорозуміння»²²⁹. Слідчого цікавили документи та листи, які Сергій Єфремов нещодавно передав музею. Рудинська надала матеріали, пов'язані з конфліктом Єфремова зі Студинським, показала всі шафи й шухляди, «де у великій нашій тісноті лежали музейні матеріали, за браком робочих рук, й неупорядковані як слід й неописані детально». Євгенія Рудинська підсумовує: «Вже значно пізніше, місяців може через півтора по моїм арешті, може й більше, т. слідчий сказав мені, що С. О. Єфремов мав на увазі листи, передані ще р. 1927-го»²³⁰.

Нині не можна стверджувати достеменно, хто написав загадкові листи, передані Сергієм Єфремовим. У справі «Спілки визволення України» були засуджені й кілька діячів з Дніпропетровська (раніше називався Катеринославом, нині Дніпро). Серед них — педагог Микола Білий і літературознавець Петро Єфремов, брат Сергія Єфремова, з яким академік регулярно листувався та обмінювався візитами, про що згадується в його

---

²²⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 17.

²²⁸ Там само. Арк. 18.

²²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 35.

²³⁰ Там само.

щоденнику. Можна припустити, що листи були пов'язані саме з Петром, залученим до роботи місцевої «Просвіти» з другої половини 1910-х років.

Також активним діячем катеринославської «Просвіти» був на початку ХХ століття Дмитро Дорошенко — історик, член Української Центральної Ради, дипломат в уряді Української Держави, який згодом емігрував до Європи. На допиті Єфремова в липні 1929 року, незабаром після арешту, слідчий намагався домогтися від академіка зізнання, що він надіслав одну з копій статті-відповіді Студинському до Дорошенка в Берлін²³¹. Єфремов відкидав це²³². Згодом слідство зарахувало Дорошенка до вигаданого представництва «СВУ» в Німеччині²³³.

У справі Євгенії Рудинської зберігаються й витяги зі свідчень Сергія Єфремова. 10 жовтня академік зазначав, що передавав музейниці свої та чужі рукописи, «чи давав що на сховок — не пам'ятаю, не пам'ятаю чи давав їй на сховок які листи, можливо, що давав»²³⁴. У щоденнику академік не згадує про передачі до Музею діячів своїх матеріалів взагалі. Єдине, 17 травня 1928 року згадувався шкільний зошит із зафарбованим чорним написом: «Вглядівшись, можна розібрати чотири рядки, густо замазані друкарською фарбою: Учіться, брати мої, / Думайте, читайте; / І чужому навчайтесь / й свого не цурайтесь. Цього зшитка я віддав до музею — на вічну потомним поколінням науку про принади комуністичного раю»²³⁵. Єфремов не дає повної назви установи, але з огляду на його тісні зв'язки з Музеєм діячів, можна припустити, що йдеться про нього.

У розписці за 21 січня, коли Рудинську вже випускали з-під арешту, вона пообіцяла розшукати листи, які передав для Музею діячів Єфремов, і

---

²³¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. С. 123.

²³² Там само.

²³³ Там само. С. 203.

²³⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 45.

²³⁵ Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. Путро О. С. та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. С. 634.

доставити їх у ДПУ²³⁶. Матеріали справи не дають відповіді на питання, чи зрештою музейниця принесла ці листи слідчим. Так само можна лише припускати, з ким саме вони були пов'язані, відповідь на це питання потребує подальшого вивчення джерел. Менше з тим, вилучені тексти стосовно полеміки зі Студинським щонайменше не були головною метою пошуків.

«Спілку визволення України» Євгенія Рудинська вперше згадала у свідченнях за 3 грудня 1929 року (Єфремов визнав існування цієї організації і свою участь в її роботі ще 10 вересня)²³⁷. Йшлося про розмову з академіком восени 1927 року, коли Єфремов казав Рудинській «про необхідність об'єднання інтелігенції», а також пропонував їй «приєднатися до існуючої вже організації, а саме академічного гуртка цієї організації СВУ (Спілка Визволення України)»²³⁸. Рудинська стверджувала, що ніколи не була на зборах цієї організації, «хоч до того, що говорив мені С. О. ЕФРЕМОВ, поставилася прихильно».

Наступного дня Рудинська засвідчила, що не достатньо детально пояснила стосовно діяльності «СВУ»: «А саме, я не зазначила, що метою цієї організації була боротьба з Радвладою за визволення з під неї Україну»²³⁹. Враховуючи, з якими маніпуляціями і погрозами обвинуваченим будувалася вся справа «СВУ», можна припустити, що такі свідчення давалися під тиском. Слідчий міг підказувати, що треба розповісти про організацію, загалом вигадану радянськими карними органами. Водночас Євгенія Рудинська уникала детальних розповідей про організацію: «Поділяючи всі переживання С. О. ЕФРЕМОВА, я не працювала в цій організації, крім отих моїх з ним розмов, нічим своєї прихильності до неї не виявила, тому подробиць програму та статуту зараз не пригадаю»²⁴⁰. Такої позиції музейниця дотримувалася

---

²³⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 42.

²³⁷ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. С. 42.

²³⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 19.

²³⁹ Там само. Арк. 21.

²⁴⁰ Там само.

упродовж усього слідства, включно з фінальними свідченнями в січні 1930 року²⁴¹.

Натомість Сергій Єфремов у своїх свідченнях згадував про Євгенію Рудинську в контексті нібито формування академічного гуртка «СВУ», яким керував мовознавець Григорій Голоскевич, теж арештований у справі. 9 листопада академік розповідав, як залучали учасників гуртка: «Ми гуртом намітили кандидатів і дібрали їх кожен на своє; через переобтяження працею я ці переговори доручив товаришам з п'ятірки, сам я говорив скільки пригадую, тільки з РУДИНСЬКОЮ»²⁴². Відбувалося це нібито наприкінці 1927 року. Єфремов згадує лише прізвище Рудинської, і так на той момент арештованої, що можливо пояснюється намаганням знизити потенційний негативний вплив свідчень.

У свідченнях за 19 листопада Єфремов додав, що під час першої розмови з Рудинською про академічний гурток «переказав їй програму, статут СВУ й обставини, за яких організовано це товариство, запросив її до складу академічного гуртка й одержав згоду»²⁴³. Сергій Єфремов зазначав, що потім говорив з музейницею про справи організації й особисто.

Фантомний гурток збирався зрідка, на першому його зібранні після «реформування», нібито за участі Євгенії Рудинської, Сергій Єфремов «інформував про СВУ, її організацію й завдання, програму і статут, але як усі більш-менш були з цим уже знайомі з попередніх розмов, то ця інформація, скільки пригадую, розмов не викликала»²⁴⁴. Значно більше присутніх (близько 12 осіб) зацікавила суперечка Єфремова з Михайлом Грушевським. До речі, на цьому ж зібранні нібито був присутній і Дем'янчук, з яким Музей діячів ділив систему опалення. Загалом описане Сергієм Єфремовим нагадує неформальне спілкування колег, які обговорюють владу та робочі плітки (останнє — з

---

²⁴¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824. Арк. 34.

²⁴² Там само. Арк. 47.

²⁴³ Там само. Арк. 49.

²⁴⁴ Там само. Арк. 47.

більшим ентузіазмом). Але, напевно, з подачі ДПУ, до цих розмов академік додав елементи «контрреволюційної діяльності».

Євгенія Рудинська по суті пішла на співпрацю зі слідством і підтвердила існування «СВУ» (за яких аргументів ДПУ — можна лише припускати), заперечуючи свою участь в її діяльності. З іншого боку, свідчення про полтавські зустрічі БУДу і долученість Рудинської до «СВУ» Єфремов дав першим. Тобто, не можна стверджувати, що музейниця скомпрометувала академіка. До того ж, збережені матеріали справи не дають зрозуміти, що саме хотіли знайти слідчі.

У справі зберігається й постанова за листопад, без точної дати, щодо відправлення Євгенії Рудинської разом зі слідчою справою до Харкова, де і відбувався судовий процес щодо «СВУ». Саме 3 листопада 1929 року політбюро ЦК КП(б)У вирішило, що суд у справі варто провести у Харкові, для чого потрібно виділити до 40 обвинувачених²⁴⁵ (із кількох сотень осіб). Тож, імовірно, певний час з музейниці хотіли зробити одну з обвинувачених на показовому процесі в оперному театрі, але потім змінили думку.

Попри обставини, на слідстві Євгенія Рудинська відгукувалася про Сергія Єфремова з теплотою. Вона згадувала: «С. О. Єфремов дуже співчутливо ставився до моєї праці й до мого бажання поставити Музей на належну височінь»²⁴⁶. Рудинська підкреслювала й те, що академік передав до музею багато цінних речей, зокрема, своїх і чужих автографів²⁴⁷.

Музейниця згадувала, що іноді заходила до Єфремова додому, але тільки у термінових справах або заради матеріалів з його «чудової книгозбірні». Сама Рудинська ставилася до Єфремова з турботою: «Коли ж він [Єфремов — М. П.] бував у мене, то, з огляду на те, що я живу так далеко, в Лаврі і що там так гарно, він сполучав відвідини мене з якою небудь справою на Лаврській

---

²⁴⁵ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. С. 46—47.

²⁴⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1 Спр. 52824. Арк. 34.

²⁴⁷ Там само. Арк. 35.

території, а я робила так, щоб він міг відпочити»²⁴⁸. За п'ять років проживання Рудинської в Києві, таке траплялося п'ять чи шість разів.

Вона згадувала на слідстві, як намагалася вплинути на Єфремова в його конфлікті з Грушевським. Після того, як академік розповів Рудинській про чергові суперечки з іменитим колегою, та «висунула йому вимогу, щоб він, як людина, якій завжди громадське все було дорожче за своє особисте, переломила би себе, перший пішов на замирення з М. С. Грушевським та поробив би йому де-які уступки»²⁴⁹. Переконати Сергія Єфремова Рудинська не змогла. Утім, додавала музейниця: «Розмова ця зробила на нього враження і він потім не раз до неї вертався й казав, що життя мені доведе, що покласти край розбратові не від нього залежало»²⁵⁰.

Підсумовуючи, Євгенія Рудинська запевняла, що її з Сергієм Єфремовим об'єднували «спільні наукові й літературні інтереси, гаряча любов до роботи й Академії і взаємна симпатія, що робила взаємини дружніми»²⁵¹. Музейниця підкреслювала, що політичний аспект цієї справи для неї був неважливим, але «С. О. Єфремову політична праця є може найголовніша, і він вносить політичний момент в усі свої взаємини»²⁵².

Рудинська пояснювала свою участь у розмовах на політичні теми співчуттям до академіка, «бажанням розважити його в тих стражданнях, які терпів він з приводу розпаду Академії на ворожі табори, а особливо, коли сталася полеміка його із СТУДИНСЬКИМ та все, що з неї вибігло»²⁵³. Музейниця визнавала, що разом із довірою отримала й вплив на академіка — той радився з нею, дослухався до її міркувань щодо тих чи тих осіб. На слідстві ж показово каялася, що підтримувала політичні розмови.

---

²⁴⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1 Спр. 52824. Арк. 33.

²⁴⁹ Там само. Арк. 33.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ Там само. Арк. 36.

²⁵² Там само.

²⁵³ Там само. Арк. 37.

На свій захист музейниця підкреслювала власний внесок у культуру: «Я працювала, буквально не покладаючи рук над створенням нової оригінальної Радянської Установи при Радянській Академії Наук; захоплювалась ідеєю радянського музейного будівництва»²⁵⁴. Підсумкові свідчення Євгенії Рудинської за 3 січня завершуються так: «Єдине моє бажання зараз надалі, коли повернуся до праці, ніколи ні на мить не ухилятися з шляху праці на користь культури української під орудою Радвлади, — як шляху до культури всесвіту»²⁵⁵.

У січні 1930 року Євгенію Рудинську випустили з-під арешту. Вона дала слідчим підписку нікуди не виїжджати з Києва без дозволу секретного відділу ДПУ і повідомляти про зміну місця проживання²⁵⁶. 21 квітня 1930 року справу проти музейниці закрили за недоведеністю²⁵⁷. Рудинська продовжила працювати у музеї і 1930 року стала його керівницею²⁵⁸.

Справа «СВУ» торкнулася й інших людей, дотичних до музею. На звороті одного музейного листа зберіглася чернетка документа: «Музей українських діячів науки та мистецтва цим свідчить, що Вас. Федорович Матушевський працює в ньому щоденно з 1 березня цього 1927 року, одержуючи згідно з складеною з ним умовою по одному карб. денно»²⁵⁹. Згаданий діяч був сином публіциста, члена Центральної Ради, дипломата УНР Федора Матушевського. 1929 року його арештували у справі «СВУ» як нібито учасника «Спілки української молоді».

---

²⁵⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1 Спр. 52824. Арк. 38.

²⁵⁵ Там само. Арк. 36.

²⁵⁶ Там само. Арк. 41.

²⁵⁷ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. С. 396—397.

²⁵⁸ Олександр Бонь пише, що Олексій Новицький, який раніше був директором Музею діячів, відійшов від справ установи через проблеми зі здоров'ям і сімейні обставини. Див.: Бонь О. Євгенія Рудинська в українському музейництві кінця 1920 — першої половини 1930-х років. *Краєзнавство*. Київ, 2020. № 1—4 (110—113). С. 162—169.

²⁵⁹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061. Арк. 1 зв.

Загалом, у різних дослідженнях фігурує згадка про 30 000 осіб, які постраждали через звинувачення у зв'язках з «СВУ»²⁶⁰. Ба більше, деякі культурні діячі, як-от брат Євгенії Рудинської Михайло, отримували такі звинувачення постфактум, за кілька років, коли радянська влада запустила новий етап репресій проти української інтелігенції.

***

Підсумовуючи розділ, у другій половині 1920-х років, зокрема, в контексті підготовки до святкування 10-річчя «Жовтневої революції», роль музеїв у СРСР змінювалась. Влада дедалі сильніше тиснула на музеї, які залишалися «резиденціями буржуазних вчених»²⁶¹. Водночас, керівні органи почали активніше лобювати офіційну версію радянської історії. Утім, для Музею українських діячів означений період пройшов доволі спокійно, без ідеологічних сутичок і тиску влади. За великим рахунком, на той час особливо й не було на що тиснути: музей тільки починав публічну діяльність, предмети його колекції переважно перебували у фондах.

Справа «Спілки визволення України» просигналізувала про зміни у ставленні влади до української інтелігенції. Цей процес зачепив музей, оскільки одним із ключових обвинувачених був Сергій Єфремов, академік ВУАН, долучений до наукової роботи установи. Консерваторку Музею діячів Євгенію Рудинську, яка приятелювала з Сергієм Єфремовим, заарештували у цій справі, а з музею забрали матеріали, пов'язані з академіком. Утім, не можна сказати, що ця історія суттєво вплинула на роботу установи. Саму Євгенію Рудинську випустили через чотири місяці, після співпраці зі слідством.

---

²⁶⁰ Напр.: Palko O. Making Ukraine Soviet. Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin. London: Bloomsbury Publishing, 2020. URL: <https://ereader.perlego.com/1/book/1978344/18> (date of access: 23.07.2023); Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. С. 46—47.

²⁶¹ Плаггенборг С. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000. С. 282.

Проте процес «СВУ» ознаменував посилення ідеологічного контролю з боку влади, збільшення підозрілості у ставленні до інтелігенції. Зміни, які відбулися у ВУАН на тлі цієї ситуації, не могли не вплинути на установу. Про це йтиметься в наступному розділі.

III. Занепад Музею українських діячів (1930—1934)

1. Нові підходи в роботі музею

У вересні 1929 року в Музеї українських діячів відбулися обшуки, пов'язані зі справою проти Сергія Єфремова, про що йшлося в попередньому розділі. Також арештували консерватора музею Євгенію Рудинську. Попри ці виклики, тривав переїзд установи до Музейного містечка. Євгенія Рудинська співпрацювала зі слідством, була звільнена з-під арешту в січні і відновилася на посаді. Масштабні утиски, які стосувалися української інтелігенції, тих-таки українських діячів, не вплинули на музей суттєво. Але щоб вижити на початку 1930-х років, треба було мімікрувати до нового суспільства, яке будувала влада.

У березні 1930 року Музей діячів нарешті переїхав до нового приміщення на території Музейного містечка, де облаштував свої колекції²⁶². Йдеться про корпус № 24 «Аптека»²⁶³. Київська міська рада виділила для музею праве крило другого поверху, яке використовувалося для житлових помешкань, — цей простір був поділений на 23 квартири (загалом 33 кімнати)²⁶⁴. У музейному звіті за 1928—1932 роки зберігся опис стану цього приміщення:

З колишнього корпусу келій ченців на 34 невеличких кімнати, розрахованих на житло для двох, з темним мрачним коридором, Музеєві пощастило, натрапивши на правдиву думку ізолювання того коридору від майбутнього відвідувача,.. перетворити це приміщення в пристосоване для музейної експозиції, з амфіладою на 7 заль, другою на три залі, кількома залями для монографічних виставок і пристойною лябораторією та робітнями²⁶⁵.

---

²⁶² ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31169. Арк. 40.

²⁶³ Нині там Національна історична бібліотека України і службові приміщення Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

²⁶⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31171—31300. Арк. 127.

²⁶⁵ Там само. Спр. 30886. Арк. 6—7.

На початку 1930-х років музею вже було замало стільки місця, там заглядалися і на перший поверх корпусу № 24²⁶⁶.

На момент переїзду, колектив Музею діячів складався з одного штатного співробітника (консерватор — Євгенія Рудинська) і двох позаштатних²⁶⁷. Штатний співробітник займався зберіганням речей, їх систематизацією, визначенням, інвентаризацією і каталогізацією, а також збиранням матеріалів. На ньому ж лежали і організаторські функції. Тому не дивно, що музей просив про три нові штатні посади: керівничого, наукового співробітника та лаборанта²⁶⁸. Натомість, у листопаді 1930 року скоротили двох позаштатних співробітників музею²⁶⁹. На допомогу єдиному штатному науковому співробітнику долучили одну людину.

Ситуація дещо покращилася після відкриття музею в новому приміщенні. Тоді він отримав кошти, завдяки яким зміг запросити двох співробітників для опису матеріалів²⁷⁰. Ще один співробітник займався етикетажем, щоб зробити музей «самомовним» для відвідувача. Щоб компенсувати брак кадрів, до роботи залучали молодь, оплачуючи її роботу з науково-операційних коштів²⁷¹. Таких співробітників навчали створенню музейних експозицій, консервації пам'яток тощо.

1930 року установа складалася з трьох відділів: наук точних і гуманітарних, мистецтва і, що прикметно, діячів революційних²⁷². Бюджет музею становив 1400 крб. науково-операційних коштів (що включало зарплатню) і 600 крб. на обладнання²⁷³.

---

²⁶⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31170. Арк. 144.

²⁶⁷ Там само. Спр. 31169. Арк. 38.

²⁶⁸ Там само. Арк. 45.

²⁶⁹ Там само. Спр. 30886. Арк. 28.

²⁷⁰ Там само. Арк. 29.

²⁷¹ Там само. Арк. 26.

²⁷² Там само. Спр. 31169. Арк. 38.

²⁷³ Там само.

З набуттям нових площ музею потрібно було більше коштів для облаштування експозиції і розширення роботи. Так, у травні 1930 року установа просила кошти, зокрема для того, щоб «широко розгорнути політосвітню роботу» та утворити «Відділ Науки та Мистецтва Нацменшостей на Україні»²⁷⁴. У музеї клопотали про збільшення науково-операційних коштів і коштів на устаткування. Для нового приміщення хотіли закупити вітрини, щити, турнікети, раму. У кошторисі на 1930—1931 роки, який імовірно докладався до цього звернення, закладено фінансування на цю діяльність²⁷⁵. Також, були потрібні кошти на відрядження «місцями Нечуя-Левицького» (продовження експедиції 1929 року) та на експедицію до Чоботарки, щоб зібрати матеріали про життя Данила Заболотного. Ще в музеї хотіли організувати відрядження для збирання матеріалів діячів науки та мистецтва з представників національних спільнот в Україні, а також до Криму і Кавказу — «шляхом життя і творчості Лесі Українки». Останнє мало бути найдорожчим — на нього просили 200 крб.²⁷⁶

Поява «політосвітньої роботи» як частини діяльності установи є сигналом до змін у сфері наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років. Влада почала розглядати музеї насамперед як інструменти впливу на аудиторію, отже треба було відгукуватися на цей «запит».

Водночас, у державі посилювалася тенденція до централізації в культурній політиці. У цьому контексті органічно виглядає план відрядити влітку 1930 року на місяць Надію Романенко і Михайла Кістяківського до Москви й Ленінграда. Мета — ознайомлення з організацією «меморіяльних музеїв великих центрів» і збір інформації для картотеки музейних фондів²⁷⁷.

5 червня 1932 року Музей діячів нарешті відкрився у новому приміщенні виставкою «Всеукраїнська Академія наук на сучасному етапі». В експозиції

---

²⁷⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31169. Арк. 44.

²⁷⁵ Там само. Арк. 43.

²⁷⁶ Там само. Арк. 45.

²⁷⁷ Там само. Арк. 39.

прагнули показати наукові досягнення радянської України²⁷⁸. Виставка будувалася з акцентом на промислові здобутки і мала показувати «зростання ВУАН та контраст між національною культурою історично-етнографічно-філологічною в старій Академії та культурою соціалістичною змістом і національною формою²⁷⁹, що її будує радянська ВУАН»²⁸⁰. Зі згортанням коренізації національне, принаймні в публічних заявах, зводилося до декоративного, до оболонки для загальнодержавної політики.

Звіт музею за 1928—1932 роки²⁸¹ дозволяє в деталях уявити цю експозицію і діяльність установи загалом, коли музей отримав більше площ, але простір для дій почав стрімко звужуватися. Звітній період охоплює першу п'ятирічку, документ покликаний продемонструвати успіхи музею за цей час. У звіті установа фігурує як «Музей діячів науки та мистецтва ВУАН», а не «Музей українських діячів науки та мистецтва».

У наведених тезах щодо діяльності музею прослідковуємо суперечності. Головне завдання установи сформульовано так: мобілізація «широких мас пролетаріату та колгоспного селянства до активної участі в соціалістичному будівництві, в творенні нового безкласового соціалістичного суспільства»²⁸². Це контрастує із попередньо згаданими міркуваннями Євгенії Рудинської 1928 року про музей як «живий куточок», який мав комплексно представити історії видатних діячів. Водночас, на початку 1930-х років музей позиціонувався насамперед як науково-дослідна установа, що не співпадало з пріоритетами радянської влади тих часів стосовно музейної роботи, коли велика увага мала

---

²⁷⁸ Експозиції, які ілюструють досягнення радянської науки, див.: Додаток 1. Фото 3—5, 8.

²⁷⁹ «Формула» коренізації за Сталіним.

²⁸⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 10.

²⁸¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886.

²⁸² Там само. Арк. 1—2.

приділятися роботі з «масами», зокрема у форматі екскурсій. 1931 року музей маніфестувався як «політико-просвітницький комбінат»²⁸³.

Власне, на Третій Всеросійській конференції з краєзнавства, яка відбувалася 1927 року в Москві, лунала теза про те, що музей має стати «центром позашкільної культурно-просвітницької роботи серед мас»²⁸⁴. Оскільки тенденції до централізації в СРСР ставали відчутнішими, такий досвід масштабували і на інші радянські республіки. З середини 1920-х років, в українському середовищі розгортаються дискусії про те, чи взагалі музей має бути науковою установою²⁸⁵. Директор Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка (ВІМ), колишній чекіст Андрій Вiniцький²⁸⁶, 1927 року міркував про «пережитки старої психології» музейників, які розглядали ЦІМ виключно як наукову установу, а відвідувачів — як перешкоду у своїй діяльності²⁸⁷.

Так, станом на початок 1930-х років, Музей діячів декларував потрібні владі тези про політичну освіту для відвідувачів, але водночас його колектив прагнув залишатися насамперед науковою установою. Наукову роботу в музеї поділили за трьома напрямками: основна експозиція, організація фондів та підготовка кадрів²⁸⁸. Також ця робота мала три категорії: збирання, дослідження та створення матеріалів. Екскурсійна робота взагалі не виділена серед пріоритетів, хоча влітку 1932 року музей уже відкрився на новому місці.

---

²⁸³ Плаггенборг С. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000. С. 285.

²⁸⁴ Там само. С. 260.

²⁸⁵ Андрощук Ф. Музей і національний проєкт. Київ: Національний музей історії України, 2024. С. 88.

²⁸⁶ Іванова О., Іванова О. Пам'яті фундатора музейної справи Данила Щербаківського. URL: <https://old.nmiu.org/novyny/1788-pamiati-fundatora-muzeinoi-spravy-danyla-shcherbakivskoho> (дата звернення: 12.05.2024).

²⁸⁷ Андрощук Ф. Музей і національний проєкт. Київ: Національний музей історії України, 2024. С. 94.

²⁸⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 5.

Це не означає, що її не було взагалі, але ймовірно вона не відігравала важливої ролі для команди музею.

Протягом двох років, коли музей був закритий через переселення, його штатний співробітник (у документах подано знеособлено, але ймовірно йшлося про Євгенію Рудинську) розробляв методологічні теми, які насамперед стосувалися науки в контексті соціальних питань. Наприклад, соціально-політичний склад радянських наукових кадрів або місце «надклясової» інтелігенції у визвольному русі²⁸⁹.

Отже, ключова діяльність музею полягала в розробці і представленні нової експозиції. Розгляньмо її детальніше. В установі відверто визнавали труднощі з презентацією експонатів, бо ті були «не дуже показними»: в основному, фотопортрети, «манускрипти (гарні хіба в ювілейних адресах), друкований аркуш — книжка (в кращому разі цікава її обкладинка)», невелика кількість меморіальних речей²⁹⁰. Але й такі матеріали співробітники наукових установ та безпосередньо науковці надавали музею з проблемами: «Кожну річ, кожна цифру, кожна назву роботи, доводилося діставати особисто кількома нападами»²⁹¹. Під час зборів матеріалів музею допомогла спеціально організована комплектувальна станція в Харкові, тодішній столиці радянської України. Її роботу координував уповноважений від музею дослідник Дмитро Гордєєв (Гордієв)²⁹².

Щоб зробити експозицію привабливішою, в музеї ретельно добирали меблі, працювали з подачею інформації для відвідувачів²⁹³. Оформленням та

---

²⁸⁹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 7.

²⁹⁰ Там само. Арк. 8.

²⁹¹ Там само. Арк. 9.

²⁹² Дмитро Гордєєв (1889—1968) — археолог, мистецтвознавець. 1933 року його судитимуть за участь у контрреволюційній організації, яка нібито прагнула від'єднати Україну від Радянського Союзу (Див.: Климович Н. Дмитро Гордєєв (1889—1968). URL: <https://csamm.archives.gov.ua/2022/05/27/dmytro-hordieiev-1889-1968/> (дата звернення: 15.04.2024)).

²⁹³ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 8.

омеблюванням зал виставки займався архітектор і музейник Кость Мощенко, який разом із Євгенією Рудинською працював ще у Полтавському музеї²⁹⁴.

У звіті підкреслюється, що в побудові нової експозиції установа використовувала настанови Музейного з'їзду 1930 року²⁹⁵. Ймовірно, йдеться про Перший Всеросійський музейний з'їзд, який тривав у Москві з 1 до 6 грудня 1930 року. На ньому критикували «немарксистський дух» музеїв і вимагали будувати експозиції на засадах діалектичного матеріалізму²⁹⁶.

Ключову настанову щодо побудови експозиції сформулювали так: «Не об'єктивна аналіза, а клясово цільова картина, і весь показ твориться на базі діалектичного матеріалізму з цільовою установкою виучування минулого для теперішнього»²⁹⁷. Навіть питання, загалом не пов'язані з політикою, подавали в політичному контексті. Так, за час, який охоплює звіт, розвиток наукового та мистецького руху в УСРР опрацьовували на прикладі таких тем: післяжовтневий науковий рух, українські діячі музики «за доби 3-х революцій», музейницькі заходи буржуазії та радянське музейництво²⁹⁸.

Згадана вище виставка про ВУАН на сучасному етапі розгорнулася в семи залах. Основну її тезу сформулювали як проілюструвати «заповіти Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна в соцбудівництві ССРР»²⁹⁹. У першій залі виставки розкривалася тема перебудови ВУАН після 1928 року, який охарактеризували як «рік зламу» для Академії. Тоді радянська влада почала активно втручатися в роботу ВУАН, фактично, відбувся її розгром, одним із найяскравіших проявів якого стало відсторонення від адміністративних посад

---

²⁹⁴ Вже наступного року його заарештують за антирадянську пропаганду, а 1934 року відправлять у заслання на три роки до Казахстану. (Див.: Капітоненко О. Мощенко, Константин Васильевич. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/istoriki-kraevedy-i-arkheologi?id=2432> (дата звернення: 15.04.2024)).

²⁹⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 8.

²⁹⁶ Плаггенборг С. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000. С. 284.

²⁹⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 5.

²⁹⁸ Там само. Арк. 6.

²⁹⁹ Там само. Арк. 10.

Сергія Єфремова, а згодом і його арешт у справі «СВУ». Згадаймо, що Єфремов опікувався науковою роботою музею, приятелював із його консерваторкою Євгенією Рудинською. Отже, експозиція була ще й публічним свідченням розриву проблемних зв'язків та декларованого оновлення установи. У відповідній залі йшлося про «радянизацію науки на тлі класової боротьби»³⁰⁰, «єднання науки з працею» як гасел оновленої Академії³⁰¹. Теза про прагнення знищити «розрив між розумовою та фізичною працею»³⁰² відсилає до радянських ідей творення «нової людини»³⁰³. Фаховий рівень творців змін ілюструє фраза: «Робітники Донбасу та Київських підприємств взяли безпосередню участь у чистці апарату ВУАН»³⁰⁴. Тобто, далекі від сфери науки люди визначали, хто з адміністрації ВУАН гідний далі керувати академією.

Другий зал музею був присвячений історичному напрямку у ВУАН³⁰⁵. Цитата зі звіту ілюструє, яку потужну роль тоді вже набула історія для радянської влади: «Історична наука на Україні, більш як де інде переплітається з політичною боротьбою»³⁰⁶. Початок 1930-х років — час формування радянського патріотизму, який «відновлював у радянській історичній пам'яті поняття державности й нації»³⁰⁷. Тоді, ідею світової революції замінила візія Сталіна про «побудову соціалізму в одній країні»³⁰⁸. До шкіл повернули історію з акцентом на важливих (з точки зору влади) постатях і датах. Серед «нових старих» героїв були такі «непролетарські» діячі, такі як цар Іван Грозний та імператор Пьотр Великий³⁰⁹. Причому, реабілітували насамперед

---

³⁰⁰ Плакат і вітрини, які ілюструють такі підходи, див.: Додаток 1. Фото 10, 14.

³⁰¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 11.

³⁰² Там само.

³⁰³ Плакат на цю тему в експозиції див.: Додаток 1. Фото 16.

³⁰⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 11.

³⁰⁵ Див. Додаток 1. Фото 6, 12.

³⁰⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 12.

³⁰⁷ Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Видавництво «Часопис “Критика”», 2008. С. 36.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Там само. С. 36—37.

російських постатей. В Україні ситуація була суперечливою: центр ще не сформував чіткого бачення, якою має бути українська радянська історія. Також і тому потрапили в немилість як Михайло Грушевський з ідеєю тяглості української історії, так і Матвій Яворський з його баченням історичного процесу як класової боротьби³¹⁰.

Під час розгрому Академії 1928 року зменшилась роль гуманітарного напрямку у ВУАН — з точки зору влади, було небезпечно залишати такі питання під контролем неблагонадійних науковців, головним «істориком» ставала держава. У залі демонстрували попередню структуру ВУАН із домінуванням гуманітарних наук. У звіті згадано, що саме в історично-філологічному відділі ВУАН зародилася «контрреволюційна антирадянська організація СВУ»³¹¹. В експозиції були вітрини, присвячені ліберальним і «буржуазним», як їх називали у звіті, діячам ВУАН — з формулюванням, що це робиться задля того, щоб продемонструвати контраст між старим і новим. У звіті згадано і тих, хто «з буржуазних позицій перейшли на правдивий шлях марксо-ленінової методології» та реформували роботу у ВУАН разом із новими кадрами³¹².

Третя і четверта зали музею демонстрували досягнення відділу природничо-технічних наук ВУАН. Причому не лише такі, як збільшення науково-дослідних інститутів, але й — зміни в «соціально-політичному складі ВУАН»³¹³. У звіті згадані діаграми, які відображають кількість робітників і партійних робітників в УСРР та соціальне походження науковців ВУАН. Такі матеріали ілюструють політизацію науки: соціальне походження і лояльність до партії тієї чи іншої особи ставали важливішими за її професійну діяльність. Деякі матеріали експозиції були спрямовані на порівняння життя в УСРР та за

---

³¹⁰ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Видавництво «Часопис “Критика”», 2008. С. 38—40.

³¹¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 13.

³¹² Там само.

³¹³ Там само. Арк. 14.

кордоном, як, наприклад, діаграма, що демонструвала «задачі хемізації країни в капіталістичному світі і у нас»³¹⁴.

Також в експозиції висвітлювали відносини української науки із закордоном. На спеціальній мапі³¹⁵ смужками показували, до яких країн йшов «досвід соціалістичного кульбудівництва» радянської України та Академії зокрема³¹⁶. Йдеться про капіталістичний світ, що «з усіх боків оточує наш союз, готуючи проти нього ворожий наступ»³¹⁷. Але «братній пролетаріят» за кордоном «готується до всесвітнього жовтня»³¹⁸. Західний світ показано, з одного боку, як ворожий, а з іншого, йдеться про прагнення радянського пролетаріату «наздогнати і перегнати» цей світ у розвитку (якраз набрала обертів індустріалізація, яка просувалася за допомоги іноземних фахівців і технологій).

П'ята зала музею ілюструвала науковий рух в Україні після встановлення більшовицької влади. Там демонстрували науково-дослідну роботу українських музеїв, переважно периферійних. Базу для такої експозиції давало масштабне опитування серед регіональних установ, яке проводив музей та яке згадувалося в попередньому розділі. В цій залі акцентували на переході музеїв на нові методологію та методику. У звіті підкреслено значення цих змін: «Утворилися зовсім нові музеї: музеї революції та безвірницькі музеї, що відіграють велику роль в справі масового рішучого культурного піднесення країни»³¹⁹.

Загалом формування і розвиток музеїв революції в Радянському Союзі почалося ще 1918 року, але набрало обертів ближче до 1927 року, знов-таки, в

---

³¹⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 15.

³¹⁵ Див. Додаток 1. Фото 15.

³¹⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 16.

³¹⁷ Там само. Арк. 17.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Там само.

контексті відзначення 10-річчя Жовтня³²⁰. 1931 року наркомат освіти випустив розпорядження про створення музеїв антирелігійної пропаганди й щодо висвітлення технічних досягнень в експозиціях краєзнавчих музеях³²¹. Ця політика призвела радше до плутанини в музеях, коли старі здобутки втратили, а створити щось нове, що повністю відповідало б вимогам тієї ж радянської влади, не змогли.

Повертаючись до експозиції Музею діячів, у шостій залі демонстрували українські наукові осередки «часів імперіялізму»³²². Таким чином протиставляли погляди пролетарських і «буржуазних»³²³ осередків — із зазначенням, що вони відмирають і при цьому гальмують історичний розвиток. Увагу приділяли українській інтелігенції, таким осередкам як «Київська старовина», професурі Київського університету, Науковому Київському товариству (від колекцій якого і бере початок музей). Відзначалося, що за царату ці об'єднання навіть відігравали позитивну роль, бо допомагали зберігати українську культуру, але загалом їм закидали «служіння капіталістам»³²⁴.

Сьома, остання, зала виставки пропонувала екскурс у ще більш ранні часи, йшлося про діяльність «Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества» в Києві. У звіті це коментували так, що хлопомани і народники, які входили до складу товариства, провадили значну наукову роботу у галузях етнографії, філології та історії. Але також завважено, що товариством керували представники «великої буржуазії та панства, великих землевласників»³²⁵. Далі у звіті згадані утиски царської влади щодо

---

³²⁰ Плаггенбург С. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000. С. 280.

³²¹ Там само. С. 285.

³²² ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 17.

³²³ Експозицію про добу «фінансового капіталізму» див.: Додаток 1. Фото 11.

³²⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 18.

³²⁵ Там само.

української культури, еміграція українських діячів, зокрема Михайла Драгоманова, за кордон або в Галичину, їхнє підпадання під вплив «клерикальної галицької партії», поява Наукового товариства імені Шевченка, що стояло «на позиціях буржуазного лібералізму»³²⁶.

Такі тези щодо попередніх поколінь української інтелігенції підкріплювали цитатами Леніна, наведеними в експозиції³²⁷. Більшість із них стосувалися «дрібнобуржуазної інтелігенції» та її здобутків, спрямованих на те, щоб «обдурювати народ і боронити капіталістів». Утім, в експозиції акцентували, що ці здобутки одібрано, щоб «задовольняти *політичні* потреби робітників та селян».

Висновок експозиції такий, що лише радянська Україна дала представникам різних національних спільнот можливість вільно розвивати свою культуру. Зокрема, порівнювали письменників із заходу України, «під утисками польського фашизму»,³²⁸ і науково-дослідні інститути ВУАН, які займалися питаннями польської та єврейської культури. Такі акценти мали підкреслити досягнення коренізації. Наведена в експозиції цитата Леніна підкреслювала важливість цієї політики для радянської держави: «Ми повинні зламати те старе, криваве й брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів грала роллю ката для інших народів»³²⁹. А підсумовувала експозицію цитата Сталіна: «Період диктатури пролетаріату в СРСР є період творення окремих культур національних формою, соціалістичних змістом».

Перелік портретів діячів з експозиції музею дозволяє також побачити, з яким колом співпрацював музей. Ідеологічно ключові портрети Леніна, Сталіна³³⁰ та Маркса створив художник родом з Буковини Микола Івасюк³³¹.

---

³²⁶ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 19.

³²⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.

³²⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 20.

³²⁹ ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.

³³⁰ Див. Додаток 1. Фото 1.

³³¹ Микола Івасюк (1865—1937) отримав мистецьку освіту в Відні, створював ескізи поштових марок на замовлення Директорії УНР (так і не ввели в обіг). Найвідоміша його

Інші документи з історії Музею діячів показують, що Микола Івасюк також працював науковим співробітником музею³³², мав мандат від установи щодо сприяння у зборі інформації про діячів «сучасного наукового та мистецького руху» у партійних, громадських і державних організаціях³³³. Те, що художник, який був представлений у Європі та якому Буковинський сейм виділяв кошти на створення мистецької школи в Чернівцях, тепер мав добирати матеріали до виставок невеликого музею, підтверджує нереалізованість і скрутне становище митця в радянській Україні.

Також експозицію музею прикрашали олійні портрети, виконані художником Фотієм Красицьким. Для Музею діячів він створив портрети Данила Заболотного³³⁴, Дмитра Багалія, Івана Франка, Хведора Вовка, Науменка³³⁵.

Утім, навіть конвенційні на той момент діячі вже незабаром потраплять у немилість. Йдеться про Миколу Скрипника³³⁶ та Володимира Затонського³³⁷, чий портрети у техніці «суха голка» зробив для музею згодом титулований графік Василь Касіян. З Миколою Скрипником, мотором українізації серед українських більшовиків, тоді — наркомом освіти, ситуація особливо цікава. Вже за кілька місяців його звинувачуватимуть у зриві колективізації та

картина — масштабне полотно «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва» з колекції Національного художнього музею України. 1926 року на запрошення радянської влади приїхав до УСРР, певний час працював у системі Всеукраїнського фотокіноуправління. В листопаді 1937 року 72-річного Миколу Івасюка арештували за звинуваченнями в контрреволюційній діяльності, а потім, за різними даними, він або помер в ув'язненні, або був розстріляний (Див.: Бірюльов Ю. Івасюк Микола Іванович. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-13547> (дата звернення: 21.04.2024)).

³³² ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31170. Арк. 39.

³³³ Там само. Арк. 43—43 зв.

³³⁴ Див. Додаток 1. Фото 2.

³³⁵ Не дуже зрозуміло, про кого саме йдеться, адже подано лише прізвище. Це може бути й мовознавець Володимир Науменко, який був одним із організаторів УАН і якого 1919 року розстріляла київська ЧК (Див.: Осташко Т. НАУМЕНКО Володимир Павлович. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Naumenko_V (дата звернення: 21.04.2024)).

³³⁶ Див. Додаток 1. Фото 9.

³³⁷ Див. Додаток 1. Фото 13, 7.

індустріалізації на тлі зв'язків з націоналістами; зрештою діяч скоїть самогубство.

Ба більше, незадовго до цього музей вважав «за свій обов'язок видрукувати невелику брошуру для популяризації творчості М. О. Скрипника»³³⁸. Це мало бути пов'язано із ювілеєм діяча — 25 січня 1932 року йому виповнювалося 60 років. Оскільки в установі був лише один штатний співробітник, пропонували, щоб текст брошури писав «партійний товариш», бібліографію Миколи Скрипника надав II Відділ ВУАН, а ілюстрації з поясненнями та оформлення книжки взяв на себе музей³³⁹.

У цьому контексті незрозуміло, наскільки сильно музей хотів братися за кон'юнктурну тему (тим більше, Скрипник свого часу серйозно конфліктував з Сергієм Єфремовим). Політичні теми могли бути небезпечними тому, що було важко передбачити, як наступного дня коливатиметься лінія партії. Тому можливо, музей хотів зменшити свою зону відповідальності, прохаючи, щоб брошуру про Скрипника складала «політично підкована» людина.

Одним з інших проєктів, які планував музей, був — «Діячі музики України за доби трьох революцій»³⁴⁰. На початку 1933 року в установі збирали тематичні матеріали та міркували щодо її експозиції. Першу підтему сформулювали так: «Місце М. Лисенка в історії музичного руху в УСРР та його клясове обличчя». Цей проєкт про композитора мав суттєво відрізнятись від виставки 1927 року: біографія мала стати лише канвою, «виділяючи виразно його [Миколи Лисенка — М. П.] клясове обличчя, його соціальне оточення, побутовий бік його життя і спиняючись уважно на питанні про місце його творчості за часів диктатури пролетаріату»³⁴¹. Власне, у музеї відзначали «методологічні дефекти» у виставці про Миколу Лисенка 1927 року³⁴², що безумовно засвідчує розуміння нових очікувань влади.

---

³³⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31170. Арк. 2.

³³⁹ Там само. Арк. 2 зв.

³⁴⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 21.

³⁴¹ Там само.

³⁴² Там само. Арк. 4.

Також в оновленій експозиції хотіли показати роль Лисенка за нової влади: наскільки популярними були його твори і де їх виконували. Тобто, прочитується прагнення довести, що цей митець є «своїм» для більшовицької влади. Але дещо від уявлень про музей як живе місце пам'яті залишилося: планували відтворити кабінет композитора з його речами, піаніно та письмовим столом. Завершити реекспозицію цього відділу планували 1933 року³⁴³.

Друга підтема мала висвітлити роль музичного руху в «організації широких мас на Україні після Жовтня»³⁴⁴. Багато матеріалів допомогла зібрати згадана комплектувальна станція в Харкові. Також з матеріалами допомагало Всеукраїнське товариство драматургів і композиторів, знаходили їх і в архівах музикантів³⁴⁵. В експозиції мали представити автографи та особисті матеріали сучасних композиторів: програми, листи, звіти та інші документи. Співробітник музею О. О. Кореневич сфотографував для музею київських музикантів. Експозицію планували представити в липні 1933 року, після її огляду представниками ВУАН та громадськості.

Ще одна тема, з якою працював музей, стосувалася радянського музейництва у порівнянні з музейницькими заходами «великої буржуазії», «які всі пролетаріят використав, перетворивши збірки пам'яток, що служили на втіху та задоволення буржуазії, на вогнища комосвітньої роботи й джерело наукового досліду»³⁴⁶. Для характеристики сучасного радянського музейництва було проведено опитування серед регіональних музеїв. Серед представників «буржуазії», про чий збірник розповідав музей, були зокрема Василь Тарновський, барон Федір Штейнгель, Андрей Шептицький³⁴⁷. Показово, що до роботи музею долучався «визначний фотограф-пейзажист М.

---

³⁴³ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 21.

³⁴⁴ Там само.

³⁴⁵ Там само. Арк. 22.

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ Там само. Арк. 23.

В. Тарновський»³⁴⁸. З огляду на ініціали та опис діяльності, йдеться про Михайла Володимировича Тарновського³⁴⁹, нащадка роду Тарновських, розкритикованих в експозиції.

Інший напрямок роботи музею був пов'язаний з меморіалізацією і загалом політикою пам'яті в радянській Україні³⁵⁰. Нагадаймо, в 1930-х роках в СРСР відбувався перехід від розриву з минулим до тягlosti «великодержавницьких традицій»³⁵¹. На рівні УСРР ситуація була складнішою: представники інтелігенції не розуміли, якою має бути офіційна політика пам'яті на рівні республіки, а дослідники минулого ставали жертвами переслідувань через націоналізм або «нездорове захоплення козацьким минулим»³⁵². Меморіальна справа, за визначенням установи, «відбиває цілий історичний прогрес з його базою — класовою боротьбою»³⁵³. У музеї підкреслювали важливість цієї справи на рівні держави: її називали зброєю в руках влади, яка стала знаряддям пролетаріату, що стимулює «до дальшої боротьби за повалення капіталізму»³⁵⁴. Установа готувала розвідку про меморіальну справу.

Музей збирав матеріали, пов'язані з діячами революційного руху, науки та мистецтва. Особливо на початку 1930-х років акцентували на великій роботі музею з меморіалізації революційного руху. У другій половині 1920-х років про цей напрямок не згадували, його появу можна трактувати як відповідь на запит влади. Анкети до регіональних музеїв зокрема містили питання про місця, пов'язані з революційним рухом. Музей планував не лише ставити на

---

³⁴⁸ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 25.

³⁴⁹ Михайла Тарновського (1865—1943) називають «літописцем роду Тарновських», а мистецтво фотографії він відточував, знімаючи родовий маєток у Качанівці. Михайло Тарновський спеціалізувався на фотографуванні пейзажів та інтер'єрів садиб (Див.: Товстоляк Н. Михайло Тарновський — перший дослідник історії родини Тарновських. *Київські історичні студії: науковий журнал*. Київ, 2020. № 1 (10). С. 158—162).

³⁵⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 6.

³⁵¹ Єскельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Видавництво «Часопис “Критика”», 2008. С. 37.

³⁵² Там само. С. 40—43.

³⁵³ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 23.

³⁵⁴ Там само.

облік нововиявлені пам'ятки, а й пропонувати свої, «стимулюючи зафіксування меморіяльних моментів»³⁵⁵. Загалом кампанію з написання історії «Великого Жовтня» називають «першою більшовицькою спробою конструювання колективної та індивідуальної пам'яті»³⁵⁶. Це було важливо для легітимації влади. Методики, які використовував Музей діячів для збереження пам'яті про революційний рух, перегукуються з тими, якими на рівні СРСР послуговувалась Комісія з вивчення історії Жовтневої революції та Комуністичної партії: збирання спогадів і документів, організація тематичних виставок, створення архівів³⁵⁷. Прикметно, що цей механізм конструювання пам'яті вже за часів 2-ї п'ятирічки використали для формування «правильного» нарративу про соціалістичне будівництво 1930-х років³⁵⁸.

1933 року в музеї збиралися створити відділ діячів революційного руху³⁵⁹. Почати цю роботу планували з організації вітрини, присвяченої одному з перших радянських дипломатів — Вацлаву Воровському. Для згаданого відділу також почали збирати матеріали до 50-річчя з дня смерті Карла Маркса³⁶⁰. Прикметно, що більшість задумів, пов'язаних із дослідженням революційного руху залишалися на рівні задумів, тоді як діячі науки та мистецтва отримували більше уваги на практиці.

Неунікненою, з огляду на контекст доби, складовою діяльності музею стали соцзмагання та ударництво. Про плани в цьому напрямку музей повідомляв бригаді ударництва та соцзмагань в лютому 1932 року³⁶¹. Так, серед зобов'язань Євгенії Рудинської були консультація та допомога зі

---

³⁵⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 24.

³⁵⁶ Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х — 1930-х рр. (на матеріалах УСРР) : дис. УДК 947.7:32.019.5"1921/1938"УСРР(043.5) канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2019. С. 196.

³⁵⁷ Там само.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 31.

³⁶⁰ Там само.

³⁶¹ ІР НБУВ. Ф. Х Спр. 31170. Арк. 104.

створення Політехнічного музею. Також, разом із Миколою Івасюком вона мала працювати на підприємстві, до якого прикріпили музей, — друкарні Державного видавничого об'єднання УСРР ВУАН³⁶². За планом, двічі на місяць музей мав організовувати там лекції і доповіді, один раз на місяць — екскурсію. Позапланово музей мав організувати в клубі друкарні куточок «Музей історії друкарської техніки та історії «Лаврської» друкарні ДВОУ — ВУАН після Жовтневої доби»³⁶³. Микола Івасюк додатково до плану мав «підсилити складання наукового каталогу». У переліку його зобов'язань згадувалося й створення п'яти портретів, зокрема, згадані зображення Маркса, Енгельса та Сталіна. Зобов'язання співробітників дискутувалися, адже з чернетки листа до бригади викреслено чимало завдань. Зокрема, про те, щоб один із лаборантів музею додатково взяв на себе функції кур'єра³⁶⁴.

У музеї згадували й свою масову комуністичну освітню роботу. Але у звіті за 1928—1932 роки вона змальована загальними фразами, з використанням риторики про мобілізацію мас до участі в соцбудівництві «*партійним* показом пам'яток викликаючи захоплення грандіозним розвитком пролетарської культури за часів будованого соціалізму»³⁶⁵.

Музеї відвідували переважно науковці. Серед них були й члени-кореспонденти ВУАН та інші співробітники академії, деякі з яких навіть надсилали нові матеріали³⁶⁶. Завдяки відвідувачам музей підтримував зв'язок з «периферією», консультуючи щодо облаштування тематичних локацій у вишах та «клубах». Книга відгуків давала змогу дізнатися про враження та пропозиції відвідувачів. Для промоції музей використовував рекламні плакати, запрошував робітників на тематичні заходи. Утім, в установі

---

³⁶² ІР НБУВ. Ф. Х Спр. 31170. Арк. 104.

³⁶³ Там само. Арк. 104 зв.

³⁶⁴ Там само.

³⁶⁵ Там само. Спр. 30886. Арк. 27.

³⁶⁶ Там само. Арк. 28.

визнавали, що відвідувачів ще замало, порівняно з тим, скільки їх мають «музеї периферійні або Музей революції і інші».³⁶⁷

За підсумками першої п'ятирічки в установі резюмували, що музей «викристалізував своє обличчя», акцентуючи на сучасних проблемах³⁶⁸. Утім, попри запевняння щодо дотримання «марксистсько-ленінської методології», музей отримував критику і зрештою через рік після звітування про успіхи був закритий.

2. Критика Музею діячів та його закриття

Закиди до недостатньої ідеологічної роботи музею набирають обертів з початку 1930-х років. Євгенія Рудинська на одній із публічних нарад відповідала на критику представника Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) стосовно роботи музею³⁶⁹. З одного боку, Рудинська визнавала «не чіткість методологічних ліній»³⁷⁰. З іншого, відкидала дорікання щодо «нацдемовських тенденцій» і те, що план на 1932 рік присвячений проектам на «буржуазну тематику». У підсумку, план музею переробили, але не за суттю, а так, щоб підкреслити ведення музейної роботи на засадах матеріалістичної діалектики.

В офіційних документах колектив музею визнавав «колишнє буржуазне настановлення»³⁷¹. Воно буцімто відчувалося у першому томі збірника музею, видрукованого 1928 року. Згадаймо, що тоді наукову роботу музею координував Сергій Єфремов. 1932 року в музеї відзначали, що ще потрібно налагоджувати «методологічну чіткість», а це важко через відсутність партійців у штаті³⁷². Регулярні згадки про потребу в партійцях унаочнюють, що культура й наука стають все більш залежними від влади.

---

³⁶⁷ Там само. Арк. 30.

³⁶⁸ Там само. Арк. 29.

³⁶⁹ Там само. Спр. 31170. Арк. 84.

³⁷⁰ Там само.

³⁷¹ Там само. Спр. 30886. Арк. 30.

³⁷² Там само.

На попередніх сторінках згадувалось, що музей визнав власні «методологічні хиби» у виставці, присвяченій Миколі Лисенку. Іван Нечуй-Левицький у звіті за 1928—1932 роки був охарактеризований як «речник буржуазії за часів її настановлення, як кляси»³⁷³.

Важливу роль у долі музею відіграли збори колективу співробітників історичного циклу II Відділу ВУАН 13 листопада 1933 року, на яких Євгенія Рудинська відповідала на критику стосовно роботи музею³⁷⁴. Під час обговорення доповіді Рудинської знову згадали Нечуя-Левицького. Дехто т. Кокошко пояснив, що з ним не так з точки зору радянської влади: «Люди творять історію, а не Левицький-Нечуй... Нечуй-Левицький — помітний провінціальний діяч і тогочасний письменник, але зате він був нацдемівський діяч, націоналістичний письменник»³⁷⁵. Закиди до таких діячів, як Лисенко та Нечуй-Левицький, показові, адже збереження і просування нерадянської української культури тепер розцінювалося як небезпечна «політична справа».

Прикметним є коментар т. Гавриленка³⁷⁶ щодо музейної роботи загалом: «Музей не повинен виходити з минулого, а з сучасного і дати в першу чергу позицію діячів пролетарської науки»³⁷⁷. Цим тезам намагався опонувати Михайло Могілянський, керівник комісії ВУАН для складання біографічного словника українських діячів. Він підкреслював, що в музеї варто представляти «історичний процес минулого»³⁷⁸, а тому згадувати і таких постатей, як підприємці Лазар Бродський і Василь Симиренко, «бо вони в свій час були

---

³⁷³ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 24.

³⁷⁴ Про це також див.: Бонь О. Євгенія Рудинська в українському музейництві кінця 1920 — першої половини 1930-х років. *Краєзнавство*. Київ, 2020. 1—4 (110—113). С. 165—166.

³⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 7117—7118. Арк. 2.

³⁷⁶ Ймовірно, цей коментар належить історика Тодору Гавриленку (1899—1939), учню Михайла Грушевського, згодом репресованого (Див.: Юркова О. В. ГАВРИЛЕНКО Тодор Матвійович. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gavrylenko_T (дата звернення: 22.04.2024)).

³⁷⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 7117—7118. Арк. 3.

³⁷⁸ Там само. Арк. 3 зв.

двигунами економічного життя»³⁷⁹. Але навряд до цих слів дослуховувалися, адже роботу комісії, яку очолював Могілянський, теж жорстко критикували; зрештою її ліквідували.

Сама Євгенія Рудинська пропонувала перетворити установу на «Музей Науки /програм мінімум/ або на Музей Науки та Умілості, включаючи техніку й мистецтво /програм максимум/»³⁸⁰. Завдання реформованого музею мало було схоже на те, що декларувалося на початку року в звіті за першу п'ятирічку: «Досліджуючи цілий пролетарський рух... дати показ його розвитку на тлі класової боротьби з метою, будучи знаряддям масової комосвіти, мобілізувати глядацькі маси до активної участі в соцбудівництві»³⁸¹.

Насправді, у 1930-х роках музей цікавився особами, які аж ніяк не вписувалися в рамку «пролетарського культбудівництва». Установа прийняла матеріали Карла Болсуновського (помер 1924 року) та Василя Ляскоронського (помер 1928 року) після смерті цих дослідників³⁸². Обидва вони за своєю освітою та діяльністю не надто вписувалися в радянський контекст (наприклад, Ляскоронський походив з дворянської родини). Музей отримував матеріали й інших постатей, яких складно вписати в радянські рамки. Наприклад, письменниця і художниця Марія Башкірцева³⁸³, яка походила з заможної родини, а її ключовим твором є інтимний та ліричний «Щоденник». Також музей зібрав матеріали кількох представників родини Алчевських: Христини Данилівни, Христини Олексіївни та Івана Олексійовича. Серед інших прикладів — матеріали, пов'язані з Володимиром Винниченком, Пантелеймоном Кулішем, Миколою Зеровим³⁸⁴.

---

³⁷⁹ Там само. Арк. 3 зв.

³⁸⁰ Там само. Арк. 1.

³⁸¹ Там само.

³⁸² ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886. Арк. 31.

³⁸³ Там само. Арк. 33.

³⁸⁴ Там само. Арк. 33—34.

Такі зацікавлення у музеї могли пояснювати, на зразок міркувань Могилянського, бажанням висвітлити «усі прояви» історичного розвитку. Але владу такі підходи і пояснення аж ніяк не влаштовували. 10 січня 1934 року, згідно з постановою президії ВУАН, Євгенії Рудинській «запропонували» «згорнути експозицію Музею і звільнити приміщення для Міськради, залишивши для Музею, під музейне майно три залі Відділу Лисенка, а під фонди та праці робочі кімнати»³⁸⁵. Музей мав негайно здати усі наявні цінності³⁸⁶.

Акт переліку речей, які перебували в музеї, дозволяє дізнатися про особливо цінні експонати з його зібрання³⁸⁷. Серед них, зокрема, були срібні вінки, подаровані Миколі Лисенку (один із них — від професора Пулюя), і срібний вінок Івану Нечую-Левицькому від театральної трупи Миколи Садовського. З інших цікавих артефактів — «партсигар» зі слонової кістки, який належав Григорію Квітці-Оснóв'яненку, та золотий годинник без кришки письменника Миколи Куліша³⁸⁸, якого вже незабаром оголосять «буржуазно-націоналістичним драматургом» та арештують, а згодом розстріляють. Крім того, серед коштовних речей з колекції музею перерахували золоте перо у футлярі Миколи Лисенка, яке йому подарувала родина Драгоманових, срібну полоскальницю Лисенка, подаровану Русько-українською громадою в Празі, посуд, золоті запонки, оздоблені мозаїкою. Чотири предмети, як-от перо Лисенка та портсигар Квітки-Оснóв'яненка, позначені плюсом³⁸⁹, проте, що саме означає ця позначка, зрозуміти важко. Більшість діячів, яким належали згадані предмети, на початку 1930-х років були не в пошані у радянської влади.

Андрій Хвиля, на той час — 1-й заступник наркома освіти УСРР, у статті в газеті «Комуніст» 1934 року назвав музеї «могутнім знаряддям

---

³⁸⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31170. Арк. 51.

³⁸⁶ Там само. Арк. 52.

³⁸⁷ Там само. Арк. 53.

³⁸⁸ Там само.

³⁸⁹ Там само.

соціалістичного виховання»³⁹⁰. Він обурювався тим, що донедавна музейними справами радянської України керували «націоналісти-контрреволюціонери». На думку Хвилі, найяскравіше ця націоналістична лінія проявлялася в експозиції Музею діячів, на той момент уже знищеному³⁹¹. Утім, за кілька років і самого Хвилю розстріляють як «буржуазного націоналіста»³⁹².

Утиски Музею діячів не завершилися його закриттям. Навесні 1934 року за звинуваченнями в «нацдемівщині» арештували Євгенію Рудинську.

3. Заслання Євгенії Рудинської

Слідство у новій справі проти Євгенії Рудинської тривало всього чотири дні, з 27 по 31 березня, їй висунули звинувачення за статтею 54-10 КК УСРР («антирадянська агітація та пропаганда»)³⁹³. Це відбувалося паралельно із веденням справи проти брата Євгенії, археолога Михайла Рудинського³⁹⁴. Його заарештували за статтею 54, пункти 7 і 11 КК УСРР («шкідництво та участь у контрреволюційній організації»). Слідство теж тривало недовго: з 14 березня по 1 квітня.

Привертає увагу синхронність справ проти Михайла та Євгенії Рудинських. Обидві вів слідчий Спіноза. Хоча деякі нюанси відрізнялися, і до брата, і до сестри були закиди через участь у роботі Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). Михайло Рудинський був секретарем цієї організації, а Євгенію зарахували до головних діячів ВУАКу. На думку слідства, яке зокрема спиралося на агентурні дані, комітет «фактично являв філію ліквідованої к-р організації “СВУ”»³⁹⁵. Роботу ВУАКу визнали «контрреволюційною» через прагнення «рятувати від знищення

---

³⁹⁰ ІР НБУВ. Ф. 285. Спр. 2064. Арк. 51.

³⁹¹ Там само.

³⁹² Юренко О. П. ХВИЛЯ Андрій Ананійович. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Khvyliya_A (дата звернення: 14.05.2024).

³⁹³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867.

³⁹⁴ Там само. Спр. 65995.

³⁹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867. Арк. 10.

більшовиками пам'яток української культури та будувати укр. нац. культуру», зокрема, «захищати лавру як пам'ятник нац. культури»³⁹⁶.

Для контексту розглянемо, у чому ще звинувачували брата Євгенії Рудинського, а потім перейдемо до деталей справи проти неї. Матеріали, пов'язані з Михайлом Рудинським, у ДПУ почали нотувати ще 1932 року — саме цим часом датуються перші прикріплені до справи свідчення зі згадкою про археолога. Зокрема, йдеться про свідчення географа Володимира Гериновича, засудженого у справі «Української військової організації». 21 грудня 1932 року він зазначав, що свого часу організовувалися експедиції з наукових співробітників ВУАН, які нібито мали займатися «контрреволюційною роботою на виїзді»³⁹⁷. Учасником однієї з таких експедицій був і Михайло Рудинський.

Також у справі нібито контрреволюційної організації «Жупани» обвинувачувані археолог Петро Курінний³⁹⁸ та дехто Поплавський³⁹⁹ заявили, що до неї належав і Рудинський. У свідченнях Петра Курінного за 13 березня 1933 року згадано про «літературну пропаганду самостійництва», яку проводили всі члени «організації» у різноманітних виданнях⁴⁰⁰. Рудинський згадувався в контексті підготовки «Провідника по Києву» за редакцією Федора Ернста. Ця виписка з протоколу унаочнює грамотність працівників ДПУ. Зокрема, йдеться про монографію Федора Ернста «Нарбут» про знакового українського графіка. Назву видання написали як аббревіатуру —

---

³⁹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867. Арк. 10.

³⁹⁷ Там само. Спр. 65995. Арк. 5.

³⁹⁸ Там само. Арк. 6, 7. Петро Курінний (1894—1972) — непересічна постать української археології, також у 1926—1932 роках був директором Всеукраїнського музейного містечка. 1933 року через «антирадянську діяльність» на п'ять років був позбавлений можливості працювати за фахом. В Другу світову війну супроводжував потяг з предметами з українських музейних зібрань до Німеччини, відтоді там і жив, став співорганізатором Української вільної академії наук (Див.: Кот С. І. Курінний Петро Петрович. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-51951> (дата звернення 22.04.2024)).

³⁹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995. Арк. 9.

⁴⁰⁰ Там само. Арк. 6.

«НА РБУД»⁴⁰¹. Можливо, слідчий вирішив, що йшлося про чергове велике радянське будівництво. Також, Курінний згадував про семінари, які члени організації влаштовували серед молоді, щоб прищеплювати їй націоналістичні погляди⁴⁰². Серед тих, хто проводив такі семінари, згадувались і Рудинський, і колишній директор Музею діячів, академік Олексій Новицький.

Постфактум Михайла Рудинського наздогнали звинувачення в участі в академічній групі «Спілки визволення України», до якої свого часу в ДПУ приписали його сестру. Це нібито засвідчив звинувачуваний на процесі «СВУ» Володимир Дурдуківський. Лишається питання, чому археолога не чіпали в цій справі раніше.

В обвинувальному висновку є посилання на агентурні свідчення — згадка про них зафарбована синім, хоча й легко прочитується⁴⁰³. Зокрема, за такими свідченнями Михайла Рудинського схарактеризували як «українського націоналіста, який має широкі зв'язки серед української контрреволюції». Зазначено, що у ВУАН дослідник був долучений до «найбільш правої контрреволюційної групи» Михайла Грушевського⁴⁰⁴.

Зрештою, оперуповноважений ДПУ клопотав про висилку Михайла Рудинського за межі України на три роки. Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР у Києві розглянула справу вже 2 квітня⁴⁰⁵. Рудинського засудили тільки за статтею 54-11 КК УСРР. Як і пропонував слідчий Спіноза, археолог отримав три роки заслання в Північному краї. Загалом свідчення проти Михайла Рудинського дають уявлення про основний асортимент звинувачень, які на початку 1930-х років висували проти представників української інтелігенції в УСРР. Археолог фігурував у майже всіх великих справах, які унаочнювали переслідування інтелігенції в умовах згортання українізації.

---

⁴⁰¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995. Арк. 6.

⁴⁰² Там само. Арк. 7.

⁴⁰³ Там само. Арк. 29.

⁴⁰⁴ Там само.

⁴⁰⁵ Там само. Арк. 35.

Перебіг справи 1934 року проти Євгенії Рудинської проаналізував Олександр Бонь⁴⁰⁶. Зупинимося на найважливіших моментах, які допоможуть зрозуміти суть переслідувань Рудинської і те, як вони були пов'язані з Музеєм діячів, а також життям тогочасного культурного середовища.

Крім агентурних даних, проти Рудинської використали свідчення Федора Демидчука, співробітника Всеукраїнського історичного музею імені Тараса Шевченка. Той написав, що Євгенію Рудинську знав з 1931 року, коли газета «Пролетарська правда» направила його для обстеження роботи музеїв⁴⁰⁷. У свідченнях зокрема йшлося: «В музеї, яким керувала Рудинська, збиралися в більшості матеріали, пов'язані з відомими націоналістами: Грушевським, Слабченком, Єфремовим, Модзалевським»⁴⁰⁸.

Демидчук також посилався на слова іншого музейного співробітника Андрія Онищука, що нібито Рудинська «належала і належить до групи Курінного, Щербаківського»⁴⁰⁹. Свідок назвав музейницю «елементом антирадянським», додав, що вона «завжди була пов'язана з нацдемівцями». Ім'я археолога, який свідчив проти Михайла Рудинського, виринає не один раз, наприклад: «Курінний фактично був заправилою в Музеї діячів, а не Рудинська»⁴¹⁰.

Цікаву характеристику Онищуку дав Михайло Рудинський у своїх свідченнях щодо конфлікту Данила Щербаківського у Всеукраїнському історичному музеї, який завершився самогубством дослідника у червні 1927 року⁴¹¹. Зі свідчень Рудинського випливає, що саме Онищук був головним «антагоністом» Щербаківського в музеї. Археолог розповідав, що Щербаківський був надзвичайно імпульсивним — «надто несамовитим»,

---

⁴⁰⁶ Бонь О. Євгенія Рудинська в українському музейництві кінця 1920 — першої половини 1930-х років. *Краєзнавство*. Київ, 2020. № 1—4 (110—113). С. 162—169.

⁴⁰⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867. Арк. 5.

⁴⁰⁸ Там само.

⁴⁰⁹ Там само.

⁴¹⁰ Там само.

⁴¹¹ Це самогубство вже згадувалося як маркер зміни політики радянської влади стосовно музеїв.

«надто маніакальним », «але таким самим маніяком був і Онищук, хоча зовсім інший за своїм складом»⁴¹². Водночас, за цими свідченнями, Онищук мав вплив на директора ВІМ у другій половині 1920-х років Андрія Винницького, що посилювало напругу в колективі. Ця історія може вказувати на давній конфлікт між Онищуком і Рудинськими, які підтримали Щербаківського.

Власне, ставлення до Данила Щербаківського та участь у прощанні з ним цікавили слідство на допитах і Євгенії, і Михайла Рудинських. Євгенія Рудинська свідчила, що 1927 року брала участь у «політичній демонстрації», пов'язаній зі смертю Данила Щербаківського, яку характеризує як «по суті антирадянський акт»⁴¹³. Ймовірно, йшлося про церемонію прощання з діячем 11 червня 1927 року на території Музейного містечка⁴¹⁴, де його й поховали. Свою участь діячка окреслює як покладення вінка від Музею діячів та виголошення промови від установи за пропозицією академіка Олексія Новицького. Сам академік, тоді — директор Музею діячів, відкрив «громадську панахиду» вступним словом, про що повідомляла преса⁴¹⁵.

З показів Рудинської випливає, що саме пошанування Данила Щербаківського, якого влада посмертно призначила «націоналістом», перетворилося на «антирадянську дію». Адже вона не згадує використання на похоронах української символіки або гасел, спрямованих проти влади⁴¹⁶.

---

⁴¹² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995. Арк. 27.

⁴¹³ Там само. Спр. 26867. Арк. 7. Прикметно, що свідчення у цій справі Рудинська вже дає російською мовою. Загалом свідчення в таких формулюваннях могли даватися під тиском ДПУ. Цікава і зміна сприйняття цієї справи з боку влади, бо одразу після смерті Щербаківського правоохоронні органи принаймні на показ виявили занепокоєння і бажання розібратися, що ж довело шанованого дослідника до відчаю (про це свідчать матеріали тогочасної преси: ЦДАМЛМ України. Ф. 13. Оп. 12. Спр. 1.).

⁴¹⁴ Показово, що тогочасна преса, принаймні у матеріалах, пов'язаних із прощанням із Щербаківським, називає цю територію «Лаврою», хоча Музейний городок існував уже понад пів року (ЦДАМЛМ України. Ф. 13. Оп. 12. Спр. 1. Арк. 8, 11.).

⁴¹⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 13. Оп. 12. Спр. 1. Арк. 11.

⁴¹⁶ Преса зберегла цікаві згадки про те, як відбувалося прощання: оркестр серед іншого виконував «Заповіт» (можна припустити, йшлося про поезію Тараса Шевченка, покладену на музику Миколи Лисенка), а похорон «за стародавнім звичаєм датовано радянськими монетами чеканки 1927 року, що їх кидали на дно могили» (Див.: ЦДАМЛМ України. Ф. 13. Оп. 12. Спр. 1. Арк. 11).

Михайло Рудинський свідчив, що не був присутнім на прощанні з Данилом Щербаківським⁴¹⁷. Археолог зазначав: «Я не можу відкидати, що я був з Щербаківським. Але я ніколи не визнаю, що робив з ним контрреволюцію»⁴¹⁸. Аналогічно Михайло Рудинський відкидав участь у діяльності «СВУ», хоча і визнав, що цей процес став для нього «великим ударом» через арешт сестри, «чесної людини»⁴¹⁹.

Євгенія Рудинська у свою чергу запевняла, що після звільнення у справі «СВУ» вона прагнула працювати на основі «нової методології», але «мої старі позиції тяжіли наді мною і це вплинуло і на мою нову роботу»⁴²⁰. Діячка визнавала, що в експозиції про сучасну ВУАН вона не змогла позбутися від «“нацдемівських” тенденцій». Як приклад Євгенія Рудинська навела вітрини, присвячені діяльності Михайла Грушевського: «замість того, щоб яскраво висвітлити його контрреволюційне політичне обличчя, — я висунула його значення наукове, ... в результаті він опинився в ореолі “національного героя”»⁴²¹. Навколо Грушевського тоді вкотре згущувалися хмари: вже незабаром, у травні 1934 року, Володимир Затонський підготував лист до секретарів ЦК КП(б)У Станіслава Косіора та Павла Постишева з пропозицією позбавити історика членства в академії⁴²². Тоді цю ідею відкинули, а за пів року ймовірно сам Затонський склав загалом позитивний офіційний некролог академіку з визнанням його наукового внеску (з акцентами, вигідними радянській владі)⁴²³.

Крім Грушевського, Євгенія Рудинська визнавала «неправильну», в межах радянського дискурсу, подачу інформації про Володимира Антоновича,

---

⁴¹⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995. Арк. 27.

⁴¹⁸ Там само.

⁴¹⁹ Там само. Арк. 27 зв.

⁴²⁰ Там само. Спр. 26867. Арк. 7.

⁴²¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867. Арк. 7.

⁴²² Юркова О. В. Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 22. С. 43—44.

⁴²³ Там само. С. 43.

Михайла Драгоманова та Олександра Лазаревського. У підсумку, вона погодилася з висновком «бригади товаришів, які проводили обстеження Музею», що експозиція «була налаштована не на марксо-ленінські методології, а отже мала антипролетарську сутність; в результаті являючись своєрідною формою пропаганди нацдемовської»⁴²⁴. На свій захист Євгенія Рудинська зазначала, що сама розкритикувала експозицію (йшлося про ВУАН на сучасному етапі) і «виступила з гострою самокритикою» на відкритих зборах колективу співробітників історичного циклу II Відділу ВУАН у листопаді 1933 року, про які згадувалося в попередньому підрозділі. У подальшому, музейниця підкреслювала, що бригада після перевірки мала зауваження до 3—4 вітрин з 70. Рудинська наголошувала: «Загальний напрямок виставки і провідний етикетаж були визнані правильними під час огляду перед відкриттям для широких мас»⁴²⁵. Враховуючи, що Музей діячів на той момент уже закрили, навряд ці тези були переконливими для слідства.

Після допиту Євгенію Рудинську залишили під підпискою про невіїзд⁴²⁶. Вже 30 березня був готовий обвинувальний висновок. У ньому посилалися на агентурні дані щодо пропаганди «націоналістичних ідей» з боку Рудинської⁴²⁷. Відповідно до них, музейниця скаржилася на те, як радянська влада нищить надбання української культури. Згадувалося і про близько 50 тисяч предметів музейного зібрання, «що дійсно висвітлюють національне відродження українського народу»⁴²⁸. У справі наводились такі міркування Євгенії Рудинської: «Все це коштувало багато праці зібрати схоронити, як скарб нації для нації, хоча можливо зараз цього в повному обсязі експозиції показати не можна було б, але дещо вкраплювати до експозиції можна було б»⁴²⁹.

---

⁴²⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867. Арк. 7 зв.

⁴²⁵ Там само. Арк. 16.

⁴²⁶ Там само. Арк. 8.

⁴²⁷ Там само. Арк. 9.

⁴²⁸ Там само.

⁴²⁹ Там само.

Не обійшлося і без пошуків української символіки в експозиції. Агент ДПУ ділився враженнями: «Рудинська нарешті довела мене до експонату, що уявляє собою УСРР — внизу Україна минулого... Після довгої паузи сказала зверніть увагу жовтоблакитня зроблено це дуже тонко і показала по суті розказавши в чому справа...»⁴³⁰. Олександр Бонь слушно зауважує, що агентом мала бути людина з музейного середовища, адже він чи вона уточнював(ла) у Рудинської, чи зрозуміють цей посил глядачі⁴³¹. Цим агентом міг бути і згаданий Демидчук.

Рудинській закинули навіть те, що вона намагалася стати викладачкою курсів для колгоспної молоді на території музею — нібито для того, щоб пропагувати «нацдемівські ідеї»⁴³². Цікаво й те, що в цій справі згадувався ще один арешт Рудинської 1921 року «в числі інших націоналістів»⁴³³. Інформацію про нього чомусь не піднімали у справі проти музейниці в контексті «СВУ».

Зрештою, слідчий ДПУ запропонував вислати Євгенію Рудинську за межі України на три роки, за звинуваченнями за статтею 54-10 КК УСРР⁴³⁴. 8 квітня особлива нарада при колегії ДПУ УСРР постановила вислати діячку на зазначений термін у Північний край⁴³⁵. Йшлося про місто Котлас у сучасній Архангельській області в Росії. Незадовго до цього, 2 квітня, аналогічно особлива нарада при колегії ДПУ УСРР постановила відправити на трирічне заслання Михайла Рудинського, якого звинуватили у злочинах за статтею 54-11 КК УСРР⁴³⁶. Михайла звільнили з-під варті, і він, і сестра мали добиратися до місця заслання одиночним порядком.

---

⁴³⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867. Арк. 9.

⁴³¹ Бонь О. Євгенія Рудинська в українському музейництві кінця 1920 — першої половини 1930-х років. *Краєзнавство*. Київ, 2020. № 1—4 (110—113). С. 168.

⁴³² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867. Арк. 9.

⁴³³ Там само.

⁴³⁴ Там само. Арк. 11.

⁴³⁵ Там само. Арк. 12.

⁴³⁶ Там само. Арк. 35.

У травні Євгенія Рудинська просила переглянути вирок, вважаючи його надто суворим для своєї провини, а також посилаючись на проблеми зі здоров'ям і вік (49 років)⁴³⁷. Музейниця наголошувала: «Даючи свої покази на короткому слідстві, я перебувала під категоричною вказівкою нічого не писати про позитивні сторони своєї роботи, а лише вказати свої помилки»⁴³⁸. Тож у проханні про перегляд вироку вона акцентувала на своїх професійних досягненнях, що є свого роду підсумками роботи музею. Зокрема, Євгенія Рудинська підкреслювала: «Я створила особливу музейну одиницю зовсім оригінальну, якій немає паралелі»⁴³⁹. Рудинська зазначала, що за створення виставки «ВУАН на сучасному етапі» отримала премію і «була визнана найкращою ударницею»⁴⁴⁰.

Музейниця нагадувала, що після арешту 1921 року була звільнена без висунення звинувачень, а після арешту у справі «СВУ» її теж звільнили і відновили на роботі. Причинами своїх арештів вона називала оточення, в якому «перебувала тільки лише через роботу і природнього зв'язку між собою співробітників»⁴⁴¹.

До звернення докладалися медичні висновки про стан здоров'я. У них йшлося про те, що Євгенія Рудинська хворіла хронічним ревматичним ураженням суглобів, яке часто давало загострення⁴⁴². Також зазначалося: «Крім того (і залежно від цього захворювання) має міокардит (переродження серцевого м'яза), який дає явища декомпенсації, — набряки ніг, напади серцевої слабкості тощо»⁴⁴³.

Рудинська просила скасувати заслання або хоча б пом'якшити покарання: зменшити його термін і призначити замість Котласа «яке-небудь інше місто на

---

⁴³⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867. Арк. 16.

⁴³⁸ Там само.

⁴³⁹ Там само.

⁴⁴⁰ Там само.

⁴⁴¹ Там само.

⁴⁴² Там само. Арк. 18.

⁴⁴³ Там само.

півдні СРСР»⁴⁴⁴. Також Рудинська просила, щоб їй дозволили відбувати заслання разом із братом, а відповідно й відтермінувати час від'їзду, поки не вирішать питання щодо його місця перебування. Отже, в травні ще не було відомо, куди саме збирались відправити Михайла Рудинського.

Відповідь на клопотання наркомат внутрішніх справ надав вже 26 жовтня 1934 року, коли Євгенія Рудинська була на засланні. Це була відмова, яку направили до Управління НКВС СРСР по Північному краю в Архангельську⁴⁴⁵.

***

Зі згортанням коренізації на початку 1930-х років, українські науковці та митці, письменники опинилися поза контекстом радянської держави. Уже сама розповідь про українських діячів і збереження українських пам'яток розцінювалися тоді як прояви «українського буржуазного націоналізму». Така діяльність вважалась апріорі не прийнятною, навіть якщо її оздоблювали тезами про марксистсько-ленінську ідеологію. Це не означало, що більшовицька влада перекреслювала все українське загалом: їй був потрібен варіант радянського українського, який допомагає виховувати «правильних» радянських громадян.

Музей діячів намагався мімікрувати до радянської дійсності, що проявлялося в підходах до створення експозиції і виборі тем. Але така установа в принципі розцінювалась як шкідлива, і тому її закрили. Влада остерігалась того самого Грушевського, бо він нагадував про короткий період спроб збудувати українську державу. А Лисенко, Нечуй-Левицький та інші діячі могли дати варіант привабливої нерадянської культури.

Заслання директорки музею Євгенії Рудинської було проявом загальної тенденції щодо української інтелігенції. Адже в той самий час розгорталося чимало справ зі звинуваченнями на адресу інших діячів, зокрема і Михайла

---

⁴⁴⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867. Арк. 16 зв.

⁴⁴⁵ Там само. Арк. 15.

Рудинського — археолога, брата Євгенії. Показово, що проти деяких людей звинувачення висували посмертно, як у випадку з Данилом Щербаківським. Це означало розправу не лише над певними іменами, але і над напрямками в науці та культурі. Засуджували не лише людей, але й методи роботи, ставлення до спадщини, які з появою централізаторських тенденцій і жорсткого державного контролю вже були неприйнятними.

Висновки

Музейна справа в Україні в 1920-х — на початку 1930-х років, під час провадження українізації, ще потребує глибшого висвітлення. Хоча маємо статті, пов'язані з цією темою, бракує комплексного дослідження про взаємодію музеїв і влади, їх адаптації до нових культурних політик. Через невелику кількість літератури з питання, дослідження спирається насамперед на джерельний матеріал. Переважно йдеться про матеріали ІР НБУВ. Аспекти, пов'язані з кримінальними переслідуваннями інтелігенції, розкривалися на матеріалах ЦДАГОУ. Інформація з документів, про які вже писали дослідники, доповнена і подана у зіставленні з іншими джерелами, щоб розширити загальну картину.

Політика українізації виглядала як амбітний державний проєкт з розвитку різних національних спільнот, що могло би сприяти зміцненню більшовицької влади в радянських республіках. Власне, розвиток культури як такий не надто цікавив владу і міг бути приємним «побічним ефектом» такої політики. У контексті українізації держава від початку ставилася з недовірою до старої інтелігенції, але намагалася використати її у своїх цілях. Так відбувалося у другій половині 1920-х років, коли досліджуваний Музей українських діячів науки та мистецтва почав організовувати публічні проєкти та отримав нове, більше, приміщення і можливості для облаштування експозиції.

Водночас, з другої половини 1920-х років у СРСР набирає обертів централізація, що відобразилося і на сфері культури. Саме тоді держава пропонує нову візію героїчного минулого, формує «єдине правильне» бачення подій «Великого Жовтня» і обов'язковий набір символів, які мають стверджувати владу. Цю оптику мали використовувати і музеї, щоб пропагувати серед відвідувачів «правильні» сенси. Саме в цей період влада чекає від музеїв переходу від дослідницької роботи до так званої просвітницької, екскурсійної, пропагандистської. Це спричинило чимало конфліктів у музейному середовищі між старими і новими фахівцями. Музей діячів уникнув таких ситуацій, оскільки там працювало вузьке коло

однодумців. Водночас, на початку 1930-х років установі довелося змінювати методологію, щоб краще вписатися в радянський контекст.

Додатковим аргументом для музею, що треба змінюватися, став арешт його консерваторки Євгенії Рудинської 1929 року у справі «СВУ», через контакти з Сергієм Єфремовим. Сама ця справа, як перший масштабний публічний процес проти української інтелігенції, унаочнила зміни у ставленні влади. Процес зачепив сотні людей, а через велику публічність став попередженням для інших щодо того, що будь-яка робота, яка може представляти українців як окрему нерадянську націю, буде жорстко каратися. Крім того, Сергій Єфремов як віце-президент ВУАН і просто авторитетний дослідник, був впливовим покровителем музею в Академії. Тому, після арешту й суду над ним колективу Музею діячів треба було доводити свою благонадійність.

З переїздом у нове приміщення в Музейному містечку 1930 року, Музей діячів змінився не тільки зовнішньо, але і методологічно. Декларувалося жорстке дотримання марксистсько-ленінських засад, в експозиції побільшало партійних гасел. Все це було наслідком збільшення тиску держави на сферу культури і згорання українізації загалом. Музей діячів на початку 1930-х років намагався виявляти лояльність, зокрема, демонструючи цікавість до постаті Миколи Скрипника — представляючи його портрет в експозиції, заявляючи про плани готувати тематичну збірку. Зрештою, навряд це зіграло на користь музею, бо вже 1933 року Скрипник застрелився, розкритикований владою. Тоді потрапили у немилість навіть такі віддані більшовизму діячі, які були проти централізаторських тенденцій, що поступово набирали силу.

На початку 1934 року закрили і Музей діячів. Він був непотрібний владі з різних сторін: в контексті політпросвіти установа була непопулярною серед відвідувачів, з іншого боку, вона могла нести небезпечні сенси, пов'язані з нерадянською українською культурою, могла сприяти усвідомленню української національної ідентичності. Це було неприйнятно, навіть якщо установа працювала з малою аудиторією. Експозиція Музею діячів була

розкритикована якраз через неправильні акценти, «політично неграмотне» висвітлення таких постатей як Михайло Грушевський тощо. Водночас доба вимагала нових героїв, і ними не могли бути непролетарські митці на кшталт Миколи Лисенка.

Загалом чіткого уявлення про «правильне минуле» і його виразників в УСРР у 1930-х роках ще не сформувалося, але те, що пропонував Музей діячів, точно не влаштовувало державу.

Влада покарала не лише музей, а і його керівницю Євгенію Рудинську. Її заслали на три роки на Північ за «націоналістичну діяльність», головним проявом якої слідство визначило музейну експозицію. Такі переслідування були радше правилом, аніж винятком у середовищі Рудинської. Одночасно з нею заслали її брата, археолога Михайла Рудинського, а в різних справах, пов'язаних з нібито «націоналістичною діяльністю», проходили їхні колеги та знайомі. Хтось, як Данило Щербаківський, став «націоналістом» посмертно. Євгенії і Михайлу Рудинським пощастило, порівняно з багатьма іншими представниками інтелігенції: вони відбули заслання, в 1940-х роках повернулися до Києва і продовжили активну роботу.

Те, що відбувалося на початку 1930-х років і хронологічно збіглося зі згортанням українізації, свідчить про системні репресії влади проти української інтелігенції. Таких людей треба було ізолювати від суспільства, щоб вони не мали жодного шансу поширювати свої ідеї навіть серед вузької аудиторії.

Музей українських діячів науки та мистецтва ще до встановлення більшовицької влади мав амбіцію стати унікальною установою, яка б розповідала про видатних інтелектуалів та митців. Проте через війни та втрату української державності, він опинився на маргінесі. Установа намагалася скористатися шансом для розвитку у період українізації, старанно мімікрувала під радянські реалії, але — невдало. Цей досвід важливий для розуміння стратегій виживання старої української інтелігенції в часи формування нової культурної політики радянської держави.

На майбутнє, перспективним є питання того, як розподілили фонди установи. Зокрема, що сталося з предметами, які належали особам, нецікавим владі, як той самий Микола Лисенко чи письменник Микола Куліш. Також подальші дослідження щодо колекції Музею діячів можуть допомогти в атрибуції предметів з його зібрання, які перейшли до різних установ, наприклад, Національного музею історії України та Музею театрального, музичного та кіномистецтва України.

Перелік використаних джерел і літератури

1. Джерела

Неопубліковані

1. ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 7117—7118 (Тези доповіді Рудинської про «Методологічне спрямування Музею діячів» та стенограма обговорення доповіді, 1933 рік).
2. ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 30886 (Музей діячів науки та мистецтва ВУАН [Звіт про роботу за 1928—1932 роки], 1933 рік).
3. ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31024—31061 (Листування Музею українських діячів науки та мистецтва за 1927 рік).
4. ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31169 (Листування Музею українських діячів науки та мистецтва за 1930—1933 роки).
5. ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31170 (Листування Музею українських діячів науки та мистецтва за 1928—1934 роки).
6. ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 31171—31300 (Листування різних установ з Музеєм українських діячів науки та мистецтва, 4 квітня 1924 — 10 грудня 1928 року).
7. ІР НБУВ. Ф. 285. Спр. 1604 (Запрошення для Павла Попова на виставки Музею українських діячів науки та мистецтва УАН, 1927—1928 роки).
8. Ф. 285. Спр. 2064 (газетні вирізки про радянські українські музеї, зібрані Павлом Поповим).
9. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 26867 (справа проти Євгенії Рудинської 1934 року).
10. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52824 (справа проти Євгенії Рудинської 1929 року).
11. ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995 (справа проти Михайла Рудинського 1934 року).
12. ЦДАМЛМ України. Ф. 13. Оп. 12. Спр. 1 (некрологи Данилу Щербаківському, 1927 рік).

13. ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 16 (План розміщення цитат В. І. Леніна в експозиції Музею українських діячів науки і мистецтва. Кінець 1920-х — початок 1930-х років).

14. ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17 (Фотографії Музею українських діячів науки і мистецтва при ВУАН, 1932—1933 роки).

15. ЦДАМЛМ України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 136 (Автобіографія Євгенії Рудинської 1974 року).

16. ЦДАМЛМ України. Ф. 1401. Оп. 1. Спр. 87 (Листування Євгенії Рудинської з мистецтвознавцем Віталієм Ханком кінця 1960-х — початку 1970-х років).

Опубліковані

1. XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1968. 904 с.

2. Єфремов, С. О. Щоденники. 1923—1929. Упоряд. О. С. Путро та ін. К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. 834 с.

Фільми

1. Будинок Слово/ “Slovo” House. Реж. Тарас Томенко. Fresh Production Group за підтримки Державного агентства України з питань кіно, 2017 рік. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VrAlxSL0aCU> (дата звернення 18.05.2024).

2. Будинок «Слово»: Нескінчений роман. Fresh Production Group за підтримки Державного агентства України з питань кіно, 2021 рік.

Джерела в електронному форматі

1. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук = The Ukrainian Academy of Sciences = Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften. Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, Logos, 1955. Ч. 1, 152 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S

21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002959 (дата звернення: 24.04.2024).

2. Каталог виставки пам'яті Івана Нечуя-Левицького, 1838—1918—1928. Київ: Всеукр. акад. наук, Музей укр. діячів науки та мистецтва. 69 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9828> (дата звернення: 03.08.2023).

3. Сталин И. О национальном вопросе и национальной культуре. URL: <https://crecleco.seriot.ch/textes/Stalin31.html> (дата звернення: 12.05.2024).

4. Сталин И. О политических задачах университета народов Востока: Речь на собрании студентов КУТВ 18 мая 1925 г. URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t7/university_eastern_peoples.htm (дата звернення: 12.05.2024).

2. Література

Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. Андрущук Ф. Музей і національний проєкт. Київ: Національний музей історії України, 2024. 228 с.

2. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: СП «Часопис “Критика”», 2007. 304 с.

3. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Київ: СП «Часопис “Критика”», 2013. 640 с.

4. Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2008. 352 с.

5. Плаггенборг С. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000. 414 с.

6. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти». Київ: Інтел, 1995. 448 с.

7. «Українізація» 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. Смолій В. А.; Авт. кол.: Даниленко В. М. та ін. Київ: Інститут історії України, 2003. 392 с.

8. Храмов Ю. та ін. Рання історія Академії наук України (1918—1921). К.: Манускрипт, 1993. 248 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002309 (дата звернення: 12.05.2024).

9. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 339 с.

10. Fowler M. Beau Monde on Empire's Edge: State and Stage in Soviet Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 2017. 304 p.

11. Palko O. Making Ukraine Soviet. Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin. London: Bloomsbury Publishing, 2020. 280 p.

Статті

1. Білокін С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 385—442.

2. Бонь О. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кін. 1920 — 1930-х рр. *Література та культура Полісся*. 2007. № 39. С. 149—158.

3. Бонь О. Євгенія Рудинська в українському музейництві кінця 1920 — першої половини 1930-х років. *Краєзнавство*. Київ, 2020. № 1—4 (110—113). С. 162—169.

4. Іващук Л. Документальні джерела Музею українських діячів науки та мистецтва при ВУАН (1918—1933) (загальний огляд). *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2009. Вип. 10. С. 195—210.

5. Колястрок О. А. Повсякденне життя інтелігенції УСРР в 1920-ті роки як об'єкт історичного дослідження. *Історична пам'ять*. 2012. Вип. 28. С. 160–165.

6. Принь. О. Листи Михайла та Євгенії Рудинських до академіка Сергія Єфремова як джерело до історії української археології та музейництва. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. Вип. 21. С. 132—147.

7. Товстоляк Н. Михайло Тарновський — перший дослідник історії родини Тарновських. *Київські історичні студії: науковий журнал*. Київ, 2020. № 1 (10). С. 158—162.

8. Шліхта Н. Західна советологія в пошуках себе і предмету дослідження (середина 1940-х — початок 2000-х рр.). *Навчаючи вчимося. Методологія нових ділянок історичного знання та її впровадження у навчальні практики. До 25-річчя кафедри історії НаУКМА* / наук. ред. Н. Яковенко. К.: Дух і Літера, 2020. С. 107—123.

9. Юркова О. В. Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки* / Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 22. С. 31—54.

10. Яблонський В. Братство української державності: історія створення та діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 131—143.

11. Яненко А. С. Інтриги й колотнеча довкола Всеукраїнського музейного городка: (не)приязний професійний світ Києва 1920-х — початку 1930-х рр. *Сіверщина в історії України*. К.: Глухів, 2020. Вип. 13. С. 352–363.

12. Shkandrij Myroslav and Bertelsen Olga. The Soviet Regime's National Operations in Ukraine, 1929—1934. *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*. 2013. Vol. 55, no. 3—4. P. 417—447.

Автореферати дисертацій

1. Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20—30-ті роки ХХ століття): Автореф. дис. УДК 070 (477) “1920/1930” к-та іст. наук: 07.00.01. Київ, 2003. 26 с.

Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники

1. Бірюльов Ю. Івасюк Микола Іванович. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-13547> (дата звернення: 21.04.2024).

2. Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець ХІХ ст. — 1941 р.): матеріали до біобібліографічного словника / Авт.-уклад. Л.В. Гарбар; ред. кол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін. Київ: НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису, 2017. 616 с.

3. Кот С. І. Курінний Петро Петрович. Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-51951> (дата звернення 22.04.2024).

4. Новицький Олекса Петрович // Шевченківська енциклопедія. Гол. ред. Жулинський М. Г. Київ: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2013. Т. 4: М—Па. С. 585.

5. Осташко Т. НАУМЕНКО Володимир Павлович. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Naumenko_V (дата звернення: 21.04.2024).

6. Юренко О. Приходько Антон Терентійович. Енциклопедія Сучасної України. Редкол.: Дзюба М. І. та ін. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. URL : <https://esu.com.ua/article-880689> (дата звернення: 24.04.2024).

7. Юренко О. П. ХВИЛЯ Андрій Ананійович. Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Khvyliya_A (дата звернення: 14.05.2024).

8. Юркова О. В. ГАВРИЛЕНКО Тодор Матвійович. Енциклопедія історії України.

URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gavrylenko_T (дата звернення: 22.04.2024).

Рукописи

Дисертації

1. Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х — 1930-х рр. (на матеріалах УСРР) : дис. УДК 947.7:32.019.5"1921/1938"УСРР(043.5) канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2019. 250 с.

Електронні ресурси

1. Іванова О., Іванова О. Пам'яті фундатора музейної справи Данила Щербаківського. URL: <https://old.nmiu.org/novyny/1788-pamiati-fundatora-muzeinoi-spravy-danyla-shcherbakivskoho> (дата звернення: 12.05.2024).

2. Капітоненко О. Мощенко, Константин Васильевич. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/istoriki-kraevedy-i-arkheologi?id=2432> (дата звернення: 15.04.2024).

3. Климович Н. Дмитро Гордєєв (1889—1968). URL: <https://csamm.archives.gov.ua/2022/05/27/dmytro-hordieiev-1889-1968/> (дата звернення: 15.04.2024).

4. МУР. URL: https://www.youtube.com/@myr_ukraine (дата звернення 18.05.2024).

5. «Наші 20-і». URL: <https://www.tempora.com.ua/en/books/?tags=3> (дата звернення 18.05.2024).

Додаток 1

Фото 1. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». У залі розміщено портрети Леніна та Сталіна авторства Миколи Івасюка. В центрі — цитата з постанови XVII партконференції ВКП(б): «Основне завдання другої п'ятирічки — остаточно ліквідувати капіталістичні елементи та кляси взагалі, перетворити всю трудящу людність країни на свідомих активних будівників безклясового капіталістичного суспільства». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 6.

Фото 2. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». Ліворуч — портрет академіка Данила Заболотного (ймовірно, авторства Фотія Красицького), праворуч — академіка Олександра Богомольця. 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 7.

Фото 3. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 8.

Фото 4. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 9.

Фото 5. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 10.

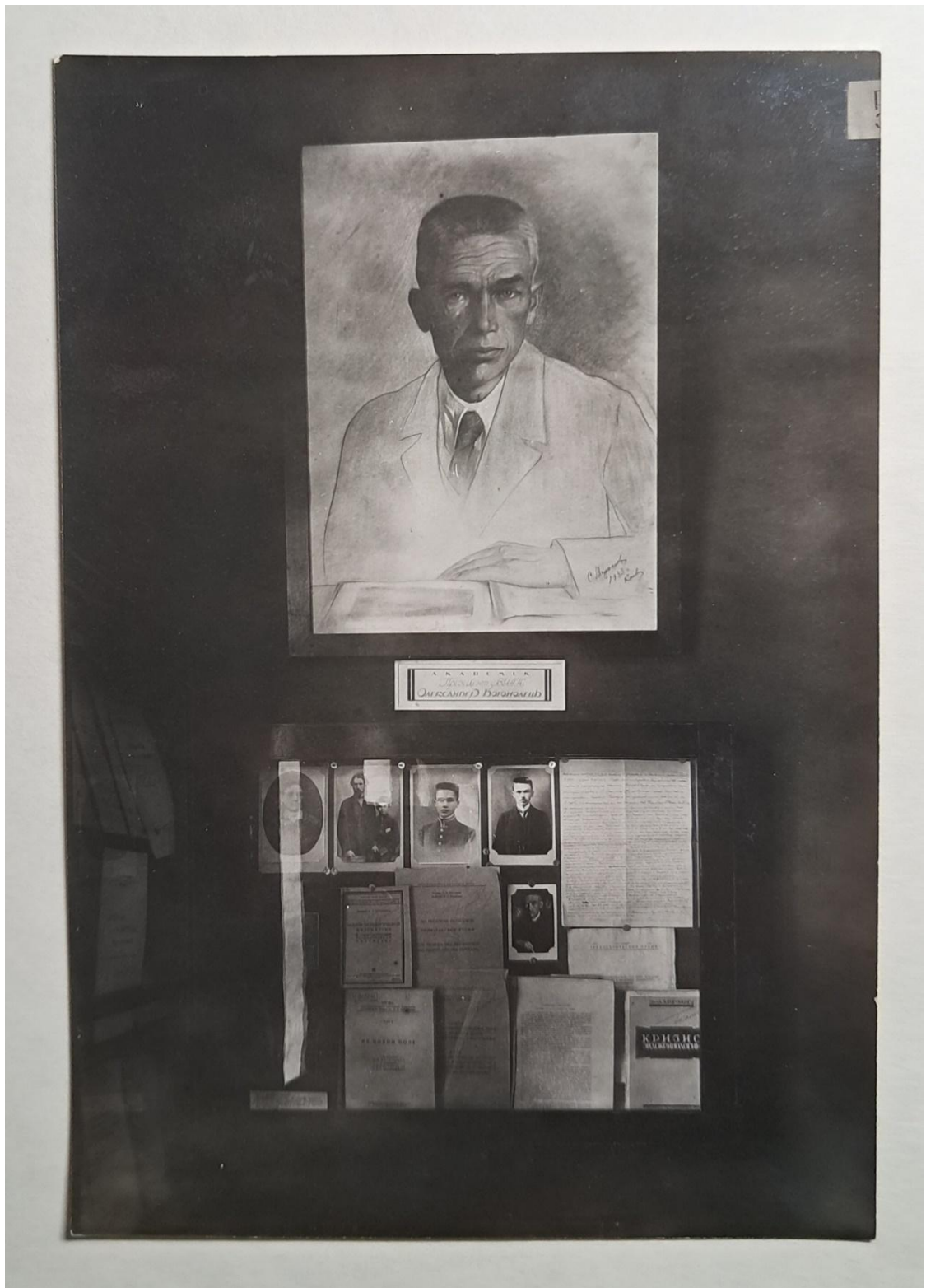

Фото 6. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛІМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 11.

Фото 7. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 12.

Фото 8. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». В центрі — портрет президента ВУАН Олександра Богомольця. 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛІМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 13.

Фото 9. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». В центрі — портрет наркома освіти Миколи Скрипника авторства Василя Касіяна. 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 14.

Фото 10. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 15.

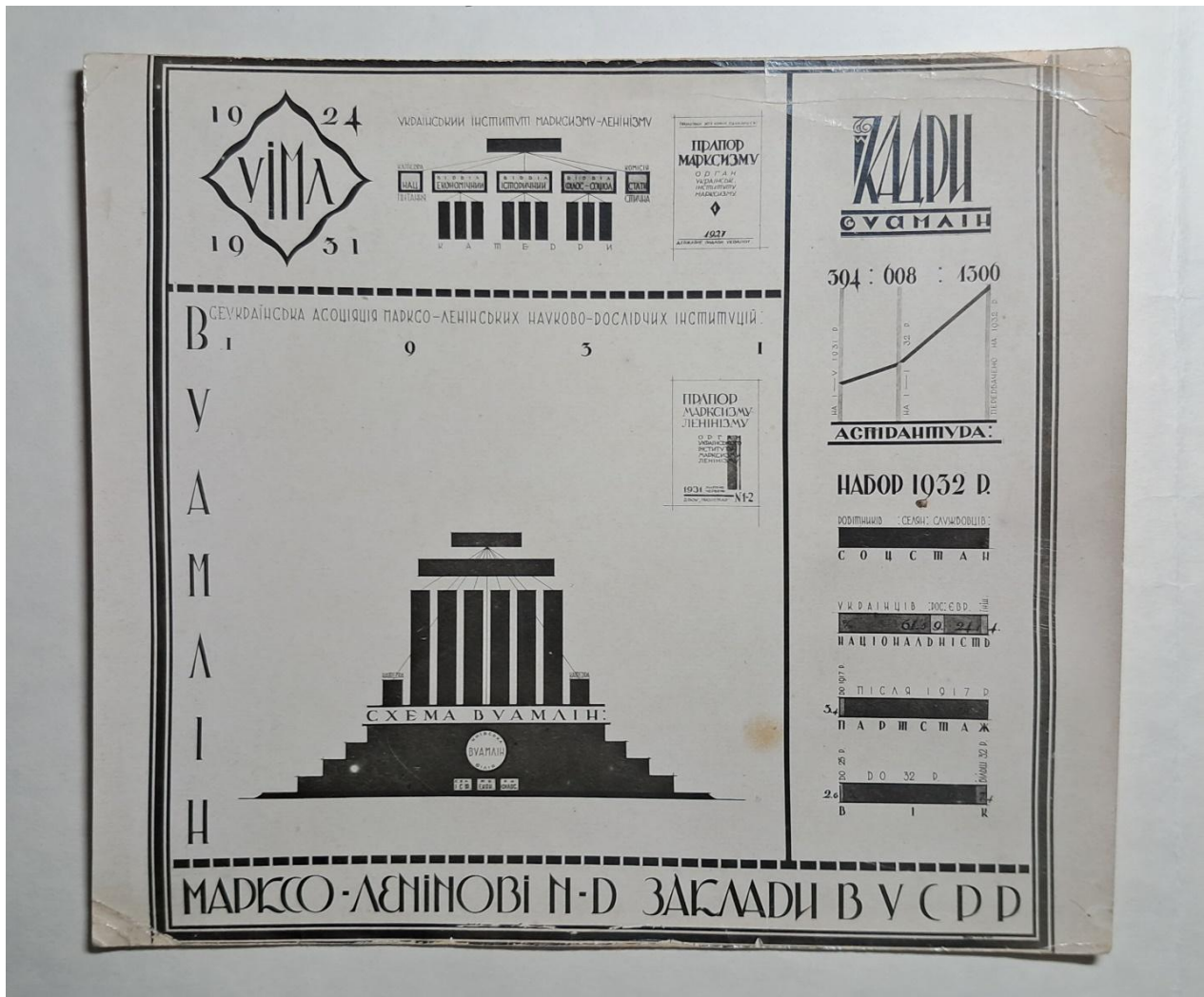
Фото 11. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». Зала «Доба фінансового капіталізму». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 16.

Фото 12. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». Зала «Соціально-економічні науки». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 17.

Фото 13. Експозиція Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». В центрі — портрет Володимира Затонського авторства Василя Касіяна. 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 18.

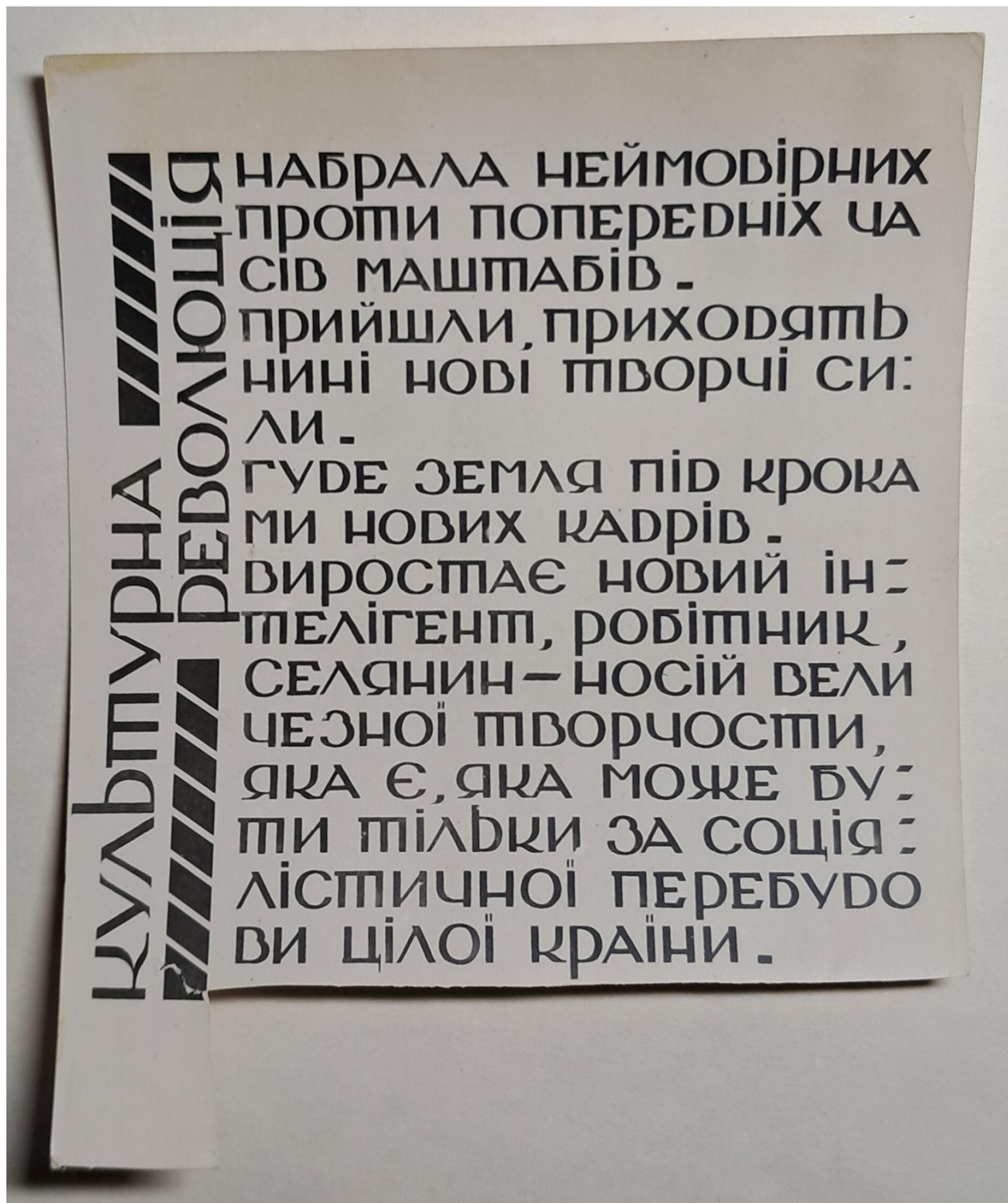

Фото 14. Плакат з експозиції Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛІМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 19.

Фото 15. Мапа наукових контактів із закордоном з експозиції Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.

Фото 15. Плакат з експозиції Музею діячів у корпусі № 24 на території Музейного містечка. Виставка «ВУАН на сучасному етапі». 1932—1933 роки. Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1304. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 5.